رازۋېتچىكلارمۇ؟ مەخسۇس خادىملارمۇ؟

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ستالىننىڭ ئادەملىرى

نەبىجان تۇرسۇن (تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

1944-1949-يىللىرى ئارىسىدىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە ئىگە بولۇپ، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ۋە ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرىدا خىتاي كومپارتىيەسى قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇرلار دىيارىنى ئىشغال قىلىشى ۋە شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرلىشىشىغىچە بولغان بارلىق جەريانلار ۋە خۇلاسىلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى ئامىلى ئىنتايىن مۇھىم ئامىلدۇر.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەتلىرىنى قوغداش، ئۆزىنىڭ تاشقى سىياسىتى، جۈملىدىن خىتاي ۋە ئۇيغۇرلار دىيارى-يەنى شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىي ئىستراتېگىيەلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش مەقسىتىدە **1944-1949**-يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە كەڭ كۆلەمدە ھەربىي ياردەم بېرىش بىلەن بىرگە، مەزكۇر ياردەملەرنىڭ مۇھىم بىر قىسمى سۈپىتىدە مەلۇم ساندا ھەربىي-سىياسىي، مەمۇرىي، تېخنىكا ۋە باشقا ساھەلەرگە ئائىت خادىملىرىنى ئەۋەتتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ياردەملەرنىڭ ھەممىسى مۇتلەق مەخپىي رەۋىشتە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئىزچىل تۈردە خەلقئارا سەھنىدە، شۇنىڭدەك خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مەزكۇر ئىنقىلابقا ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە ياردەم بەرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىغانىدى.

مەزكۇر خادىملار بىردەك ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ قارارىنى ئاساس قىلغان ھالدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەر قايسى مىنىستىرلىقلىرى ۋە ھەربىي ساھەسىدىن تاللانسىمۇ، ئەمما بۇلار ئەۋەتىلىش ۋە باشقۇرۇش جەھەتتىن بىۋاسىتە سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق ئىچكى ئىشلار ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتى، يەنى كېيىنكى ئىچكى ئىشلار ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىقلىرى، **1947**-يىلىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى مىنىستىرلار سوۋېتى تەركىبىدىكى ئىنفورماتسىيە كومىتېتى، يەنى دۆلەت تاشقى رازۋېدكا ئورگىنىغا تەۋە ئىدى.

شۇنى ئەسكەرتىش مۇمكىنكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە مەخسۇس ھەر ساھەلەر بويىچە خادىملارنى ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشى ئىككى باسقۇچتا ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، بىرىنچى باسقۇچ

1946-1943- يىللىرىغىچە، ئىككىنچى باسقۇچ 1949-1947-يىللىرىغىچىدۇر. ھەر قايسى باسقۇچلاردىكى سوۋېت خادىملىرىنىڭ خىزمەت دائىرىسى ۋە يۈكلەنگەن ۋەزىپىلىرىدە ئورتاقلىقلار ۋە ئۆزگىچە پەرقلىق تەرەپلەر بار ئىدى.

سوۋېت سىياسىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى

شۇنى ئېنىق ئېيتىش زۆرۈركى، سوۋېت رۇسىيەسى 1920-يىللاردا سابىق چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوشنا شىنجاڭدىكى، يەنى شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسىتىگە ئاساسىي جەھەتتىن ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ جايدا ئۆزىنىڭ سىياسىي شۇنىڭدەك سودا-ئىقتىسادىي تەسىرلىرىنى ساقلاپ قېلىش ھەم ئۇنى مۇستەھكەم ھالدا تىكلەش چارىسى قوللانغانىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ جايدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنقىلاب قوزغاپ، مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇشىغا يول قويماسلىق سىياسىتى يۈرگۈزدى.

مەزكۇر جايدا سوۋېت ھۆكۈمىتى، جۈملىدىن يوسىف ستالىن رەھبەرلىكىدىكى كوممۇنىستلار پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى 1933-1931- يىللىرى ئارىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كەڭ كۆلەملىك مىللىي ئازادلىق ۋە مۇستەقىللىق ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىدە قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى قوللىماسلىق، ئەكسىچە، خىتاي مىلىتارىستى شېڭ شىسەيگە ھەربىي ياردەم بېرىپ، ئۇنى ھىمايە قىلىشنى قارار قىلغانىدى. سىياسىي بيۇرونىڭ1933-يىلى، 3-ئاۋغۇستىكى « شىنجاڭ خىزمىتى ھەققىدىكى كۆرسەتمىسى »دە «شىنجاڭنىڭ خىتايدىن ئايرىلىشى لوزۇنكىسىنى قوللىماسلىق» قارارى چىقىرىلغان بولۇپ، بۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى «شىنجاڭ سىياسىتى»نى تولۇق نامايان قىلغانىدى.[1]

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالىنىڭ ۋە پۈتۈن ئىتتىپاق بولشېۋىكلىرىنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىنىڭ «شىنجاڭدىكى ئىنقىلابلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى ھەرىكىتى ئىكەنلىكى»[2] ھەم ئۇنى قوللاش ھەققىدىكى تەكلىپلىرىنى رەت قىلدى ۋە ھەتتا ئۆلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرىنى شىنجاڭغا ئەۋەتىش»نى چەكلىدى.[3]سوۋېت ئىتتىپاقى خىتاي مىلىتارىستى شېڭ شىسەينىڭ رەھبەرلىكىدىكى، نامدا خىتايغا تەۋە، ئەمما خىتاي نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بېقىنمايدىغان، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونترولۇقىقى ئاستىدىكى يېرىم مۇستەقىل بىر ئۆلكە ھاكىمىيىتى بەرپا قىلىپ، بۇ ئۆلكىدە ئۆزىنىڭ سودا-ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە باشقا ھەر جەھەتتىكى تەسىرى ھەم ئىمتىيازىنى تىكلەپ، كۆپ يىللار بۇ خىل ۋەزىيەتنى داۋاملاشتۇردى.

بىراق،1941-يىلى، 6-ئايدا گىتلېر گېرمانىيەسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلىپ، سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشى پارتلاپ، 1942-يىلىغىچە سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ ئارقىمۇ-ئارقىدىن تارمار بولۇشىدەك ئېغىر ۋەزىيەتتىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى ھېس قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە قوشنا

---

1. АВП РФ. Ф. 17. Оп. 166 Д. 502 . Л. 5-7 ,8-11 (رۇسىيە فېدېراتسىيەسى تاشقى سىياسەت ئارخىپى، فوند17، ئالاھىدە پاپكا 166، دېلو 502، ياپراق 5-7، 8-11))Русско-китайские отношения : материалы и документы. Т.3, В XX веке, 1933 - 1937 : Кн.1. "Памятники исторической мысли", 2010. С-184-194

2. ГАРФ. Ф.495 Оп. 154. Д.457. Л.31-39. ВКП(б), Коминтерн и Китай: Документы. Т. IV. 1931–1937. В 2-х ч. (رۇسىيە فېدېراتسىيەسى دۆلەت ئارخىپى. فوند 495، ئالاھىدە پاپكا 154، دېلو 457، ياپراق 31-39)

3. ГАРФ. ГАРФ. Ф.17 Оп. 162. Д.11. Л.9-11. ВКП(б), Коминтерн и Китай: Документы. Т. IV. 1931–1937. К. Талипов. 2010. с.122 (на уйгурском).

شەرقىي تۈركىستاننى موسكۋانىڭ ھىمايىسى ۋە ياردىمى ئاستىدا 1934-يىلىدىن بۇيان ئىدارە قىلىپ كېلىۋاتقان خىتاي مىلىتارىستى شېڭ شىسەي موسكۋادىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ پۈتۈن تەسىرلىرىنى ھەيدەپ چىقىرىپ، چوڭچىڭدىكى جاڭ كەيشى باشچىلىقىدىكى خىتاي جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بېقىنىپ، بۇ ئۆلكىنى جاڭ كەيشىنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدا ئىدارە قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى.

نەتىجىدە 1942-1944-يىللىرى ئارىسىدا شېڭ شىسەي خىتاي مىللەتچىلىرىنىڭ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قوللىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى بارلىق ئىمتىيازلىرىنى ئېغىر زەربىگە ئۇچراتتى، بۇ جايدىكى قوشۇلدا تۇرۇۋاتقان سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنىنى، سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلىرى، تېخنىكلىرى، ئىنژېنېرلىرى، كادىرلىرىنى ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېفىت، يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېزىش شىركەتلىرى، سودا شىركەتلىرى، ئۈرۈمچىدىكى ھەربىي ئايروپىلان ياساش زاۋۇتى قاتارلىق بارلىق ئورگانلىرى ۋە كارخانىلىرىنى تاقىدى شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن داۋاملىشىۋاتقان سودىلارنى ئۈزدى ھەم ئۆلكىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئاكتىپ ھەرىكەت باشلىدى.

خىتاي ھۆكۈمىتى يەنە ئۈرۈمچىدە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋە ئەنگلىيەنىڭ كونسۇلخانىلىرىنى قۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن فاشىزمغا قارشى ئىتتىپاقداش بولسىمۇ، ئەمما ئىدېئولوگىيە جەھەتتىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن زىددىيەتكە ئىگە ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيەنىڭ تەسىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىن ئىبارەت مەزكۇر ئارقا ھويلىسىغا ئەكىرىش ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا نىسبەتەن ئىستراتېگىيەلىك بېسىم يارىتىش تاكتىكىسىنى قوللانغانىدى. ۋەھالەنكى، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئىتتىپاقداش قىلىپ تاللىغان ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولغاچقا خىتاينىڭ شىنجاڭنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بازىغا ئايلاندۇرۇشىغا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋەتنى بۇزۇشقا ۋە جىددىيلەشتۈرۈشكە قوشۇلمايتتى. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەنئەنىۋى سىياسىي، مەدەنىيەت، سودا-ئىقتىسادىي تەسىرلىرىگە ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلىش ۋەزىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى.

يەنە بىر تەرەپتىن شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ دائىرىلىرى ئەشەددىي چوڭ خىتاي مىللەتچىلىكى سىياسىتى يۈرگۈزۈپ، ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك مىللەتلەرگە نىسبەتەن كەمسىتىش، باستۇرۇش، چەكلەش سىياسىتى قوللاندى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى 1937-يىلىدىن تارتىپ، 100 مىڭلىغان ئادەملەرنى قولغا ئېلىپ، ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەتتا باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ داڭلىق ئەربابلىرى، ئاقساقاللىرى، بەگلىرى، زىيالىيلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تېررورلۇق تۈزۈم ئورناتقانىدى. بۇنىڭ بىلەن خىتايلار بىلەن يەرلىك مىللەتلەر ئارىسىدىكى مىللىي زىددىيەتمۇ ناھايىتى ئۆتكۈرلەشتى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى مەخپىي ۋە ئاشكارا قارشىلىق ھەرىكەتلىرى باشلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئالدى بىلەن 1937 - يىللىرى قەشقەرىيە تەرەپتە ئابدۇنىياز كامال قاتارلىقلار باشچىلىقىدا خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭلار پارتلىغان بولسا، 1940-يىلى، بولۇپمۇ 1943-يىلىدىن باشلاپ، ئالتاي تەۋەسىدە قازاقلارنىڭ قوراللىق قارشىلىقلىرى باشلاندى. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى1937-1938-يىللىرىدىكى ئۇيغۇر ۋە تۇڭگانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى ھەربىي كۈچ بىلەن باستۇرۇپ بەردى شۇنىڭدەك شېڭ شىسەينىڭ كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش ھەرىكىتىگە كۆز يۇمدى ۋە قوللاش پوزىتسىيەسىدە بولغانىدى. ئەپسۇسكى، 1942-يىلىدىن باشلاپ، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەتكە ئۆتكەندىن كېيىن موسكۋا بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى.

مانا شۇنداق تۇرلۇك ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىيەت شارائىتىدا 1943-يىلى، 5-ماي كۈنى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بولشېۋىكلىرىنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى «شىنجاڭ ھەققىدە» يىغىن ئېچىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللاش ۋە ھەر جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش ئارقىلىق شېڭ شىسەينى ئاغدۇرۇشنى قارار قىلىپ، ئۆزىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەتلىرىنى باشلىۋەتتى.

ئەنە شۇنداق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى ئاستىدا 1944-يىلى 9-ئايدا نىلقا قوزغىلىڭى ۋە ئارقىدىن 11-ئايدا غۇلجا قوزغىلىڭى پارتلاپ،1944-يىلى 12-نويابىر كۈنى غۇلجا شەھىرىدە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا خىتاي ئەمەس مىللەتلەر ئۆز مۇستەقىل ھاكىمىيىتىگە ئىگە بولدى. قوزغىلاڭچىلار بىر ئايلىق جەڭلەر جەريانىدا ئىلىنىڭ كۆپ ناھىيەلىرىنى ئازاد قىلىپ، خىتاي قوشۇنلىرىنى بىر قانچە جايلاردا ئىسكەنجىگە ئالدى. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ خىل يۇقىرى ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى ۋە خىتاي قوشۇنلىرىنى تېز ۋاقىتتا تارمار قىلغانلىقىنى كۆرگەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە ھەربىي مەسلىھەتچى، قورال-ياراق، ئوق-دورا جەھەتلەردىن ياردەم كۆرسىتىپ، ئۇنى ئەمەلىي قوللاشنى قارار قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارى لاۋرېنتىي بېرىيا ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك خەلق كومىسسارى ۋسېۋولود مېركۇلوفنىڭ 1944-يىلى 8-دېكابىر كۈنى سوۋېت ئىتتىپاق ئالىي رەھبەرلىرى ستالىن ۋە مولوتوفقا يوللىغان مەخپىي دوكلاتىدائىلىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى تېخىمۇ قوللاش ۋە ياردەم بېرىش ئۈچۈن مەخسۇس ن ك ۋ د (ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى)گېنېرال مايورى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ يېگناروف[4] باشچىلىقىدىكى «ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى» ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى مەخپىي تۈردە ئەۋەتىش ھەم مەخسۇس تەربىيەدىن ئۆتكەن شىنجاڭ ئاھالىسىدىن ۋە يەرلىك ئوتتۇرا ئاسىيالىقلاردىن تۈزۈلگەن 590 كىشىلىك 5 ئاتلىق ئەترەتنى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى.[5] «ئازادلىق تەشكىلاتى» ئەزاسى ۋە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى باش كاتىپى ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمنىڭ (1914-2005) ئېيتىشىچە غۇلجا قوزغىلىڭى پارتلاپ، بىر ئايلار ئۆتكەندە سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى، گېنېراللىرى ياردەمگە كەلدى.[6]

رەسمىي ھۆججەتلەرگە كۆرە، يەنى بېرىيا- 1944يىلى،- 12ئاينىڭ -23كۈنى ستالىن ۋە مولوتوفقا غۇلجىغا ئەۋەتىلگەن گېنېرال مايور يېگناروفنىڭ دوكلاتىنى يوللاپ بەرگەن بولۇپ، مەزكۇر مەخپىي مەلۇماتتىن مەلۇم بولۇشىچە، - 1944يىلى،- 12ئاينىڭ- 15كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك خەلق كومىسسارىياتى تۈزگەن ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى ن ك ۋ د گېنېرال مايورى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ يېگناروفنىڭ باشچىلىقىدا ئىلىغا كېلىپ، قورغاستا تۇرۇپ پائالىيەت باشلىغان ۋە كېيىن غۇلجىغا باردى.[7]

4
ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ يېگناروف (1903-1976). باكۇدا تۇغۇلغان، رۇس. 1929-1937-يىللىرى تاجىكىستاندا ۋە ئۆزبېكىستاندا . نكۋد ۋە چېگرا قوغداش قىسىملىرىدا كوماندىر بولۇپ ئىشلىگەن، ئۆزبېك تىلىنى ياخشى بىلىدۇ. ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوگپۇ ۋە نكۋد سىنىڭ ئوتتۇرا ئازىئادىكى باشقارمىسىنىڭ مەسئۇلى بولغان. 1943-يىلى نكۋد گېنېرال مايورى بولغان ۋە نكۋد قوشۇنلىرىنىڭ قىزىل ئارمىيەنىڭ ئارقا سېپىنى قوغداش بويىچە باشلىقىنىڭ ئورۇنباسارى بولغان. 1944-يىلى نكۋد تەركىبىدە مەخسۇس شىنجاڭ ئۈچۈن تەييارلانغان ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ، غۇلجىغا كەلگەن ۋە پۈتۈن ئىشلارغا رەھبەرلىك قىلغان. 1946-1947-يىلى، تۈركمەنىستان س س ر ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى بولغان. ئۇ، 1953-يىلى بېرىيا تۇتۇلغاندىن كېيىن زەربىگە ئۇچرىغان ۋە گېنېرال مايورلۇق ئۇنۋانى ھەم ئوردېنلىرى تارتىۋېلىنغان.1976-يىلى موسكۋادا ئۆلگەن.

5
. 1944-يىلى 8-دېكابىر، بېرىيا ۋە مېركۇلوۋنىڭ ستالىن ۋە مولوتوۋقا يوللىغان دوكلاتى. .. ГАРФ. Ф. Р-9401 с/ч. Оп. 2. Д. 68.

6
. 2001-يىلى، 12-نويابىر،شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى باش كاتىپى ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى بىلەن سۆھبەت.

7
. 1944-يىلى 8-دېكابىر، بېرىيا ۋە مېركۇلوۋنىڭ ستالىن ۋە مولوتوۋقا يوللىغان دوكلاتى. ... ГАРФ. Ф. Р-9401 с/ч. Оп. 2. Д. 68.

ن ك ۋ د (خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى)ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى باشلىقى گېنېرال مايور ۋ. س. يېگناروف س س س ر نىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدە تۇرۇشلۇق ئالىي ھەربىي-سىياسىي مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە غۇلجا شەھىرىگە ئورۇنلىشىپ، مەخسۇس ھەربىي سىياسىي مەسلىھەتچىلىك ئىشلىرىنى باشلىدى.[8] مەزكۇر ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى تەركىبىدە موسكۋادىن غۇلجىغا كەلگەنلەر ئىچىدىكى ن ك ۋ د –ن ك گ ب) خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتى -خەلق دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتى (1-باشقارمىسى، 4-بۆلۈمىنىڭ باشلىقى گېنېرال لېتېنانت ئالېكساندىر ئىۋانوۋىچ لاڭفاڭ [9] ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ يېگناروفنىڭ مۇئاۋىنلىقىغا بەلگىلەندى.[10]ئۇ، ئىلگىرى، 1944-يىلى، موڭغۇلىيە رەھبىرى چويبالسانىنىڭ ئوسمان ئىسلام بىلەن موڭغۇلىيەدە ئۇچرىشىشىغا قاتناشقانىدى.

مەزكۇر ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى تەركىبىدە يەنە ن ك گ ب(خەلق دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتى)پودپولكوۋنىكى، 1940-يىلىدىن تارتىپ ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ، قەلەي كان شىركىتىنى سوۋېت تەرەپتىن باشقۇرغان پېتىر ئاندرېيېۋىچ چبايېۋ،[11]خەلق دۆلەت بىخەتەرلىك كومىسسارىياتى پودپولكوۋنىكى، سوۋېت ئىستىپاقى قەھرىمانى نىكولاي پروكوپيۇك[12] قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. گېنېرال يېگناروف غۇلجىنىڭ نوۋېيگورد مەھەللىسىدىكى 2-نومۇرلۇق ئۆيدە تۇرۇپ ئۆز خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن سوۋېت مەسلىھەتچىلەر ئورگىنى جايلاشقان بۇ جاي ئادەتتە «2-دوم» دەپ ئاتالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي، سىياسىي، مەمۇرىي مەسلىھەتچىلىرى، خادىملىرى، ھەربىي ئىنستروكتورلىرى ئارقىمۇ-ئارقىدىن شەرقىي تۈركىستانغا كىرىپ ئورۇنلىشىپ ئۆز ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ خىتاي ھاكىمىيىتىنى پۈتۈن ئۆلكە مىقياسىدا ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلغان قوراللىق كۈرەشلىرىگە ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشتى. مەزكۇر سوۋېت

8
. Бармин В.А . 1999. с.71-78

9
ئالېكساندىر ئىۋانوۋىچ لاڭفاڭ (1907-1990). برېستتا تۇغۇلغان. قىزىل ئارمىيەنىڭ رازۋېتكا ئىشلىرى ئوفىتسېرى. 1945-يىلى، . نكۋد گېنېرال لېتېنانتى. 1942-1944-يىللىرى تۇۋا جۇمھۇرىيىتى ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئالاھىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن. 1944-1946-يىللىرى، غۇلجىدا تۇرغان. 1953-1954-يىللى س س س رنىڭ خىتاي ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىكى مەسلىھەتچىسى بولغان. 1957-يىلى جازالىنىپ، 15 يىللىق قاماققا ھۆكۈم قىلىنغان، ئۇنۋانلىرى ۋە ئوردېنلىرى تارتىۋېلىنغان. تارتىۋېلىنغان. تۈرمىدىن چىقىپ، 1990-يىلى موسكۋادا ئۆلگەن.

10
. Лубянка. ВЧК-ОГПУ-КВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. М.: 1997 с.42, Алексеев М.А., Колпакиди А.И., Кочик В.Я. Энциклопедия военной разведки. 1918-1945 гг. М., 2012, с. 303. Бармин В.А . 1999. с.71-78

11
پېتىر ئاندرېيېۋىچ چبايېۋ. رۇس، ئۇزۇن مەزگىل سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بىخەتەرلىك ئورگىنىنىڭ خىتاي بويىچە رازۋېتكا . ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. 1940-1943-يىللىرى مايور ئۇنۋانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شېڭ شىسەي تۈزگەن قەلەي قېزىش شىركىتى كېلىشىمى بويىچە ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ خىزمەت قىلغان. ئۇ، گېنېرال يېگناروف بىلەن بىرگە غۇلجىدا تاكى 1946-يىلى 6-ئايغىچە تۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە مەسلىھەتچىلىك قىلغان. ئۇ، 1947-1949-يىللىر يەنە بىر قېتىم يېگناروف بىلەن بىرگە بۇ ئوپېراتسىيەگە مەسئۇل بولغان. ئۇ، 1970-يىللاردا موسكۋادا ياشاپ ۋاپات بولغان. ئۇنۋانى پولكوۋنىك.

12
نىكولاي ئارخىپوۋىچ پروكوپيۇك (1902-1975). سوۋېت-گېرمان ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى داڭلىق<< ئوۋچى>> پارتىزان ئەترىتى . كوماندىرى، 1944-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى قەھرىمانى ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن، 1944-يىلى، 12-ئايدا ۋ.ك. يېگناروف بىلەن بىرگە ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، غۇلجىغا كەلگەن. 1945-يىلى، 8-ئايدا تاشقورغاندىن باشلانغان ھەرىكەتكە ئارقىدا تۇرۇپ يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ دۆلەت بىخەتەرلىكى پودپولكوۋنىكى ئىدى. ئۇ ئەلىخان تۆرە بىلەن كۆپ ئۇچراشقانىدى. ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن دۆلەت بىخەتەرلىك ساھەسىدە ئىشلەپ، 1975-يىلى، موسكۋادا ئۆلگەن.

مەسلىھەتچىلىرى ۋە ھەربىي خادىملىرىنىڭ سانى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ رولىمۇ مۇھىم ئىدى. بىراق، ھەل قىلغۇچ ئامىل يەنىلا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ۋە ئىنقىلابقا ئاتلانغان ئۇيغۇر، قازاق ۋە شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلار بىلەن بىر سەپتە تۇرغان باشقا بارلىق خىتاي ئەمەس مىللەت خەلقلىرى ئىدى.

ئۇيغۇر سوۋېت خادىملىرى

بىرىنچى تۈركۈمدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن مەسلىھەتچىلەر، ھەربىي خادىملار ئارىسىدا ئاساسلىق رەھبىرىي ئورۇننى بىۋاستە موسكۋادىن كەلگەن گېنېرال ۋ. س. يېگناروف ۋە ئا. ئى. لاڭفاڭ قاتارلىقلار ئىگىلەپ، ھەربىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلغان بولسا،[13] ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن قازاق س س ر، قىرغىز س س ر ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتىغا تەۋە،1930-يىللاردا بىر قېتىم شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن ھەم يەرلىك مىللەت تىللىرىنى بىلىدىغان رۇسلار، شۇنىڭدەك كۆپ قىسىم يەرلىك مىللەت ۋەكىللىرى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خادىملارمۇ ئەۋەتىلدى. بۇ، 1943-يىلى- 5مايدىكى قارارنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپۇبلىكىلىرىدىكى يەرلىك مىللەت خادىملىرىنى ئەۋەتىش، شىنجاڭدىكى بۇ ھەرىكەتلەرگە ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان كوممۇنىستلار پارتىيەسى مەركىزى كومىتېتى سېكرېتارلىرى ۋە مىنىستىرلار كېڭىشى رەئىسلىرىنى مەسئۇل قىلىش، شىنجاڭدىن چىققان مىللەت كىشىلىرىدىن قورال‍لىق گۇرۇپپىلارنى قۇرۇش ۋە كادىرلارنى تەربىيىلەيدىغان مەكتەپلەرنى قۇرۇش ھەم باشقا خىزمەت پىلانلىرى بەگىلەنگەنىدى.[14] شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى بويىچە بۇ قارارلارنى ئىجرا قىلىشقا ئۆزبېكىستان كوممۇنىستلار پارتىيەسى بىرىنچى سېكرېتارى ئوسمان يۈسۈپوف (1966 -1901)، شۇنىڭدەك قىرغىزىستان ۋە قازاقىستان كوممۇنىستلىرى پارتىيەسى مەركىزى كومىتېتى سېكرېتارلىرى قاتارلىقلار بەلگىلەنگەنىدى.1962- 1964-يىللىرىدىكى قازاقىستان كومپارتىيەسى بىرىنچى سېكرېتارى بولغان ئىسمائىل يۈسۈپوفنىڭ (1914-2005) ئاشكارىلىشىچە، بۇ ھەرىكەتلەرگە، يەنى ئادەملەرنى ئەۋەتىش ۋە باشقىلارغا ئوسمان يۈسۈپوف مەسئۇل بولغانىدى.[15]

ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن ئەۋەتىلگەن مەسلىھەتچىلەر ۋە خادىملار ئىچىدە گېنېرال يېگناروفقا بىۋاستە بويسۇنىدىغانلاردىن قازاقىستان خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىغا تەۋە ئىسكەندەر، يەنى ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوف،[16] قىرغىزىستان خەلق ئىچكى ئىشلار كومىسسارىياتىغا تەۋە پېتىر ساۋىنوف،[17] يەنى زاكىر،

---

13. ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى مۇنداق دەيدۇ: << ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ قاتارلىقلار<< بىز ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل بولايلى دەپ، ئاساسلىقى ھەربىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلدى. دەسلەپتە سىياسىي ئىشلارغا ئانچە ئارىلاشمىدى، ئەمما كېيىن ھەممە ئىشلارغا ئارىلىشىدىغان بولدى>>. ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى بىلەن سۆھبەت، 2001-يىلى، 12-نويابىر.

14. **Решение Политбюро ЦК ВКП(б) «О Синьцзяне». 04.05.1943 // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 37. Л. 76**

15. **, Брежнев был настоящий развратник. Агентство Политических Новостей». http://www.apn.kz/opinions/print7650.htm. 2006.**

16. ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوف. رۇس ،1901-يىلى تۇغۇلغان. 1930-يىللاردا بىر قېتىم شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن. 1944-1946- يىللىرى مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابىدا مەسلىھەتچى بولغان. 1946-يىلى، ۋەتىنىگە قايتىپ، 1951-1954-يىللىرى ئۇرۇمچىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى باش كونسۇلخانىسىدا ئىشلىگەن، قايتقاندىن كېيىن ئالمۇتادا ئىنتۇرىست ساھەسىدە ئىشلەپ، پېنسىيەگە چىقىپ، 1975-يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنۋانى ك گ ب پولكوۋنىكى.

17. پېتىر ساۋىنوف. 1907-يىلى، ئىسسىقكۆل بويىدىكى پوكرووۋكىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇيغۇر، قىرغىز، ئۆزبېك تىللىرىنى ياخشى بىلىدۇ، 1930-يىللاردا ئافغانىستانغا ۋە ئۇيغۇرلار دىيارىغا تاشلانغان. 1943-1944-يىللىرى قىرغىزىستان نكۋد –نىڭگب ئورگىنىدا ئىشلىگەن ۋە << باتۇر>> ئەترىتى بىلەن غۇلجىغا كېلىپ، جەڭ قىلغان ھەم ئىۋان ئىۋانوف بىلەن ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن قوشۇندا بىرگە بولغان، ئۇ شەرقىي تۈركىستان ئىچكى ئىشلار نازارىتى مەسلىھەتچى بولغان. 1980-يىللاردا كراسنادارودا ۋاپات بولغان

گابىت مۇزىپوف، يەنى ئېلى مەمەدوف،[18] دۈيشە نوغايبايېڤ[19] راززاق ماۋلانوف[20] ۋە باشقا ئونلىغان سوۋېتتىن كەلگەن رۇس، تاتار، قىرغىز، قازاق، باشقۇرت، تۇڭگان، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلىرىگە تەۋە ھەربىي ۋە پۇقرا خادىملارمۇ بار ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى ۋە ئىسھاقبېك مۇنۇنوف (1902-1949)، ئىۋان گېئورگىيېۋىچ پالېنوف (1899-1955) ۋە باشقىلارنىڭ كوماندىرلىقىدا 1945 -يىلى، 1-ئاينىڭ بېشىغىچە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە 590 كىشىدىن تەركىب تاپقان، ئىسسىق-ئاتا، ئوش ۋە تاشكەنت ئەتراپىدا ھەم قازاقىستاندا تەربىيەلەشتىن ئۆتكەن بەش ئاتلىق ئەترەتنى ئەۋەتكەن بولۇپ،[21] بۇ ئەترەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جەڭچىلىرى ئەسلى شەرقىي تۈركىستاندىن سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قېچىپ كەتكەن ۋە ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن كېتىپ تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇر، قىرغىز، قازاق، رۇس ياشلىرى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك تۈركىي مىللەتلىرىدىن ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قازاقىستانلىق ئۇيغۇرلاردىن سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ جەڭچى ۋە كىچىك ئوفىتسېرلىرىدىن، ۋەتەن ئۇرۇشىغا قاتناشقان مىرزىگۇل ناسىروف،[22] سەيدەخمەت ئۆمەروف، ئاسىم ئىبراگىموف[23] ۋە باشقا ئونلىغان كىشىلەر بار ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بۇ چاغدا، يەنى 1945-يىلىنىڭ 1-ئېيىدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەرقايسى مىنىستىرلىقلىرى ۋە ئىدارىلىرىگە ئايرىم مەخسۇس مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتكەن بولۇپ، ھەممە مەمۇرىي ئورگانلاردا سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى بار ئىدى.[24] ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەسلىھەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇرلار ئىگىلىدى. روشەنكى، بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ 80%نىڭ ئۇيغۇرلارنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى، بۇ ئىنقىلابنىڭ پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا غەلىبە قىلىشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقى ھەمدە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ

---

18 . ئەلى مەمەدوف، يەنى گابىت مۇزىپوف 1906 -يىلى باشقۇرتىستاندا تۇغۇلغان. 1920-1930-يىللاردا قاراقولدا ۋە گۇلچە چېگرا پونكىتىدا ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن. 1937-يىلى ئاقسۇغا تاشلانغان. ئۇ 1944-يىلى، 22-دېكابىر كۈنلىرى ئىسھاقبېكنىڭ << بۇيگۇ>> ئەترىتى بىلەن بىرگە ئىلىغا كەلگەن ھەم تېكەس پولكىنى قۇرۇشقا قاتناشقان، 1945-1946-يىللىرى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان. 1946-1949-يىللىر ئالتايدا تۇرغان، ئۇ ۋەرتىنىگە قايتىپ ئوشتا ياشاپ، 1980-يىلى ئوش شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

19 . دۈيشە نوغايبايېۋ، قىرغىز، ئىسسىق كۆللۈك، ۋەتەن ئۇرۇشى مەزگىلىدە سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ ئوفىتسېرى، << بۇيگۇ>> ئەترىتى بىلەن سۈيدۈڭ، كۈرە، غۇلجا ئەتراپىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان، تېكەس 1-ئاتلىق پولك كوماندىرى ۋە بىرىگادا كوماندىرى بولغان. 1946-يىلى، 6-ئايدا ۋەتىنىگە قايتقان ھەم توقماق شەھىرىدە پارتىيە كومىتېتى سېكرېتارلىق ۋەزىپىلىرىدە بولغان.1968-يىلى ۋاپات بولغان

20 . راززاق ماۋلانوف، قىرغىز، 1933-1940-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن قەشقەرىيەگە ئەۋەتىلگەن ۋە قىرغىز پولكىنىڭ كوماندىرى بولغان. قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. 1944-يىلى، << بۇيگۇ>> ئەترىتى بىلەن بىرگە غۇلجا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان. 1945-يىلى، 4-ئايدا تېكەس 2-ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى بولغان ۋە جەڭ ئۇرۇشىغا قاتناشقان. 1946-يىلى 6-ئايدا ۋەتىنىگە قايتىپ، ئوشتا ياشىغان ھەم بازاركوم ئىدارىسىدە باشلىق بولغان. 1980-يىلى ئوشتا ۋاپات بولغان.

21 . . ГАРФ. Ф. Р-9401 с/ч. Оп. 2. Д. 68.

22 . مىرزىگۇل ناسىروف (1920- 2008). تۇگمەن يېزىسىدە تۇغۇلغان. سوۋېت ئارمىيەسىدە خىزمەت قىلىۋاتقاندا،1944-يىلى، 6-ئايدا تاشكەنتتە مەخسۇس مەشىققە قاتناشقان ۋە 1944-يىلىنىڭ ئاخىرى غۇلجىغا كېلىپ جەڭلەرگە قاتناشقان. ئىلگىرى ئاخىرى ئايرىم ئاتلىق دىۋىزىيون كوماندىرى ۋە كاپىتان بولغان.ئاقسۇ ئۇرۇشىغا قاتناشقان.1946-يىلى، 6-ئايدا ۋەتىنىگە قايتقان. ئاتاقلىق يېزا ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۆلگىسى، لېنىن ئوردېنىنىڭ ساھىبى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ << باھادىرلىق>> مېداللىرىغا ئېرىشكەن.

23 . ئاسىم ئىبراگىموف، مىرزىگۇل ناسىروف بىلەن بىرگە غۇلجىغا كېلىپ جەڭلەرگە قاتناشقان. ئۇ مىرزىگۇل كوماندىرلىقىدىكى ئايرىم ئاتلىق دىۋىزىيوننىڭ ئېسكادرون كومادىرى بولۇپ، باي ئەتراپىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان. 1946-يىلى، 6-ئايدا ۋەتىنىگە قايتىپ، ئۇزۇن مەزگىل ئوقۇتقۇچى بولۇپ خىزمەت ئىشلىگەن.

24 . سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ. مەن شاھىت بولغان ئىشلار.، شىنجاڭ ياش ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى. ئۈرۈمچى. 96-بەت.

باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ھەمكارلىقتا باشقۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپۇبلىكىلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەرخىل زىيالىيلىرى ۋە كادىرلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب ئىشلىرىغا جەلپ قىلىپ، ئاتاقلىق شائىر قادىر ھەسەنوف (1912-1976) قاتارلىقلارنى ئالمۇتادا مەخسۇس شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن « قازاق ئېلى»، ئالىم ئابدۇمېجىت روزىباقىيېف (1910-)، ئەرشىدىن ھىدايىتوف (1906- 1951))، تۇرسۇن رەخىموف (1912-1986) قاتارلىقلارنىڭ تاشكەنتتە «شەرق ھەقىقىتى» ژۇرناللىرىنى چىقىرىشىغا تەشكىللىگەنىدى. مەزكۇر ئۇيغۇر ئەرەب يېزىقىدا چىقىدىغان ژۇرناللار مەخسۇس تۇردە شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن تەييارلىنىپ، ھەر خىل قاناللار بىلەن كىرگۈزۈلۈپ، خەلقىنىڭ مىللىي، مەدەنىيەت، سىياسىي جەھەتلەردىكى روھىنىڭ كۈچىيىشىگە تۈرتكە بولدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلەر ئىچىدە ئۆزبېكىستانلىق ئۇيغۇرلاردىن مۇھسىن ئابدۇللىن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىگە، يەنى جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرىگە بىۋاسىتە مەسلىھەتچىلىككە ئەۋەتىلدى. مۇھسىن ئابدۇللىن[25]ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق كۈندىلىك خىزمەتلىرىگە، يىغىنلىرىغا ئاشكارا قاتنىشىدىغان ۋە مەسلىھەت بېرىدىغان بولۇپ، بارلىق مەمۇرىي، سىياسىي، مەدەنىي، ھەربىي ۋە سودا-ئىقتىسادىي ۋە باشقا ساھەلەرگە ئائىت قارارلارنىڭ چىقىرىلىشىغا مۇھسىن ئابدۇللىن بىۋاسىتە قاتنىشاتتى.

بۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى نازارەتلەرگىمۇ بىردىن مەسلىھەتچى ئەۋەتىلگەن بولۇپ، قازاقىستانلىق ئۇيغۇرلاردىن سۇلايمان روزىيېف [26] رېۋىزىيە كومىتېتىغا ۋە ئالىي سوتقا، جەفەر داموللا[27] دىنىي نازارەتكە، ئابدۇللايېف[28] مائارىپ نازارىتىگە، سەيدەخمەت ئۆمەروف[29]ھەربىي ئىشلار ئىدارىسىگە، مېھمانوف[30]تەشۋىقات-تەرغىبات ئىدارىسىگە مەسلىھەتچىلىككە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە 1937-1940- يىللىرى ئاقسۇدا ئىستانبۇللۇق ئەلى ئەپەندى نامى بىلەن سودىگەر قىياپىتىدە تۇرغان ئەلى مەمەدوف، يەنى گابىت مۇزېپوف ئىچكى ئىشلار نازارىتىگە،[31]ئەسلى غۇلجىدا تۇرغان ئاق گۋاردىيەچى رۇسلاردىن، ئەمما سوۋېت

---

[25] . مۇھسىن ئابدۇللىن، تەرجىمھالى ئېنىق ئەمەس، ئۇ 1950-1980-يىللىرى ئارىسىدا تاشكەنت شەھىرىدە ياشاپ شۇ يەردە ۋاپات بولغان. مىللىتى ئۇيغۇر. ئەلىخان تۆرىنىڭ مەخسۇس مەسلىھەتچىسى.

[26] . سۇلايمان روزىيېۋ، قازاقىستاندا ياشاپ ۋاپات بولدى، ئىچكى ئىشلار ئەمەلدارى.

[27] . جەفەر داموللا، ئۆزبېكىستانلىق، ئۇيغۇر ياكى ئۆزبېك، ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس،

[28] , ئابدۇللايېف، ئىسمى نامەلۇم، قازاقىستانلىق ئۇيغۇر زىيالىيسى. نەدە ياشىغانلىقى نامەلۇم.

[29] . سەيدەخمەت ئۆمەروف، قازاقىستاننىڭ چوڭ ئاقسۇ يېزىسىدىن، تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، سوۋېت ئارمىيەسىنىڭ كىچىك ئوفىتسېرى، مىرزىگۈل ناسىروۋ بىلەن بىرگە تاشكەنت ئەتراپىدا 1944-يىلى، مەشىقتىن ئۆتكەن ۋە 1945-يىلى 1-ئاينىڭ بېشىدا مىرزىگۈل بىلەن بىرگە ئىلىغا كەلگەن. 1945-يىلى، 4-ئايدىن 1946-يىلى 6-ئايغىچە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھەربىي ئىشلار ئىدارىسىدە ئەخمەتجان قاسىمىغا مەسلىھەتچى بولغان. ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن ئىچكى ئىشلار ساھەسىدە ئىشلىگەن ۋە 1960-1970-يىللىرى ئارىسىدا چۈنجىدە ، ئۇيغۇر ناھىيەلىك ئىچكى ئىشلار ئىدارىسىدە باشلىق بولۇپ ئىشلىگەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان (تولۇق ئەمەس ئۇچۇرلار).

[30] . مېھمانوف، ئۇيغۇر، بەلكى قازاقىستانلىق ئۇيغۇر. ئىسمى ۋە ئەھۋالى نامەلۇم. 1946-يىلى، 6-ئايغىچە غۇلجىدا تۇرۇپ، ش ت ج نىڭ تەشۋىقات ئىدارىسىدە مەسلىھەتچى بولغان.

[31] . سەيدۇللا سەيپۇللايېف. مەن شاھىت بولغان ئىشلار.، شىنجاڭ ياش ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى. ئۈرۈمچى. 96-بەت . **Кахарман Хожамберди. Уйгуры : Этнополитическая история с древнейших времен до наших дней). Издательский дом "Мир", 2008. с.427**

[32] . گرېبېنكىن، ئىۋان پالېنوفنىڭ ئايالىنىڭ ئاكىسى، ئاق گۋاردىيەچى رۇس، 1920-يىلىدىن باشلاپ ئىلىدا ئورۇنلاشقان. سوۋېت خادىمىغا ئايلانغان. ئازادلىق تەشكىلاتى بىلەن ئالاقىدا بولغان. 1946-يىلى، 6-ئايدا قايتىپ، ئالمۇتا ياشاپ، 1950-يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان.

[33] . مەشھۇر رۇزىيېف، مەنسۇر ئەپەندى، 1902- 1980-يىللار. ئاتاقلىق ئۇيغۇر زىيالىسى، 1930-يىللاردا شېڭ شىسەي دەۋرىدە خوجا نىياز ھاجى يېنىدا تۇرغان. 1943-1946-يىللىرى ئابدۇللا رامازانوۋ، ۋە مەنسۇر ئەپەند ئىسىملىرى بىلەن چۆچەكتە پائالىيەت قىلغان. ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن << قازاق ئېلى>>دە ئىشلىگەن ۋە << ۋەتەن ئوغلى>> تەخەللۇسىنى قوللانغان.

ئىتتىپاقى مەخپىي خادىمى گرىبىنكىن[32] مالىيە نازارىتىگە مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەندى. مەشۇر روزىيېۋ[33] بولسا تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى بولۇپ ئىشلەشكە ئەۋەتىلدى. بۇلاردىن باشقا جەنۇبتىكى قوراللىق ھەرىكەتكە مەسلىھەتچىلىككە ۋە قوماندانلىق ئىشلىرىغا ئۆزبېكىستاندىن غولامخان تۆرە قوقانبايېۋ، ئەبەيدۇللا مىرزىياروۋ، ئەزىز توخبايېۋ قاتارلىق ئۆزبېكلەر، ئۇيغۇرلاردىن كېيىنكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى ماخمۇت قۇتلۇقوۋ قاتارلىقلار ئەۋەتىلگەندى.

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ يەنە **1945**-يىلى، **7**-ئايلاردا سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىدىن **500** ئوفىتسېر ۋە **2000** ئەتراپىدا جەڭچىنى مەخسۇس شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسىگە ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ رۇسلاردىن باشقا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى مەلۇم سانىنى تەشكىل قىلاتتى.[34] ئۇلار **1945**-يىلى **7**-ئايلاردىن باشلاپ، تاكى **1945**-يىلى ئايغىچە ۋە **1946**-يىلى، **6**-ئايغىچە شىمالىي، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرگە قاتناشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بارلىق ھەربىي-سىياسىي، مەمۇرىي مەسلىھەتچىلىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ھەربىي خادىملار، ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسى **1946**-يىلى **6**-ئايدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن خىتاي مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئارىسىدا بىتىم ئىمزالىنىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن، **6**-ئاينىڭ **17**-كۈنىگىچە پۈتۈنلەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ كېتىلدى. گېنېرال يېگناروۋ، مۇھسىن ئابدۇللىن ۋە باشقىلارمۇ شۇ ۋاقىتتا كېتىپ بولغانىدى. ئەمما، بىر قىسىم خادىملار ئورۇن يۆتكەپ داۋاملىق خىزمىتى داۋاملاشتۇردى. مانا بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىرىنچى تۈركۈمدىكى شەرقىي تۈركىستاندىكى پائالىيەتلىرى ئىدى.

بىتىمنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلابنى قايتا قوللاش ھەرىكىتى **1946**-يىلى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا ئىمزالانغان **11** ماددىلىق «بىتىم» روھى بويىچە، **7**- ئايدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، شەرقىي تۈركىستان تەرەپتىن ئەخمەتجان قاسىمى مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەتتە تاكى **1947**-يىلى، **8**- ئايغىچە خىزمەت قىلدى. ئەمما **1947**-يىلىدىن باشلاپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت بۇزۇلۇشقا باشلاپ، ئىككى تەرەپ ئارىسىدىكى سىياسىي كۈرەشلەر بارغانسېرى كۈچەيدى. تاشقى جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكا ئارىسىدىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى باشلىنىپ، ئىختىلاپلار كۈچىيىشكە يۈزلەندى. خىتايدا بولسا، كومپارتىيە بىلەن گومىنداڭ ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش رەسمىي پارتلىدى ھەم سوۋېت-خىتاي مۇناسىۋەتلىرىمۇ يىرىكلەشتى. **1947**-يىلى، **6**- بەيتىك ۋەقەسى كېلىپ چىقتى ۋە ئارقىدىن گومىنداڭ دائىرىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئىدىيەگە مەنسۇپ، تۈركچىلىكنى تەشەببۇس قىلغۇچى مەسئۇد سەبرى، ئەيسا ئالىپتېكىن، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قاتارلىق ئۈچ ئەپەندىنى بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىك ئىشلىرىغا قويۇپ، مەسئۇد سەبرىنى رەئىسلىككە تەيىنلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلى تەرەپ بىلەن خىتاي تەرەپ ئارىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى، جۈملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نارازى بولۇشىغا سەۋەب بولغانىدى.

1947-يىلى **7**- ئايغا كەلگەندە تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى پارتلاپ قانلىق باستۇرۇشقا ئۇچرىدى. مانا شۇنداق بىر قاتار جىددىي ۋەزىيەتتە ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى تەرەپتىن بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە قاتناشقان ۋەكىللەر، قەشقەر قاتارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ كېڭەش ئەزالىرى ۋە بىر قىسىم زىيالىيلىرى بىلەن غۇلجىغا كەتتى. نەتىجىدە، بىرلەشمە ھۆكۈمەت رەسمىي بۇزۇلدى. خىتاي گومىنداڭ ئارمىيەسىمۇ قوشۇنلىرىنى كۆپەيتىپ، ئىلى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىش خەۋپى تۇغدۇرۇپ، ماناس دەرياسى بويىدا مىللىي ئارمىيە بىلەن خىتاي ئارمىيەسى قايتىدىن تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. خىتاي يەنە بىر تەرەپتىن ئوسمان ئىسلام ۋە قالىبېك قاتارلىقلارنى قوراللاندۇرۇپ، ئىلى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگۈزۈپ، بىر مەزگىل ئالتاي ۋە باشقا جايلارنى ئىگىلىۋېلىشقا شۇ ئارقىلىق

---

[34]. Бармин В.А .Синьцзян в советско-китайских отношениях 1941-1949 гг. Барнаул: Изд-во БГПУ, 1999. с.71-78

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مەۋجۇت بولغان ئۈچ ۋىلايەتنى پارچىلاپ يوقىتىشقا ئۇرۇندى. ئەلۋەتتە، بۇلار يەنە بىۋاستە سوۋېت ئىتتىپاقىغىمۇ قارشى تۇس ئالغاندى. بولۇپمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ ۋاقىتتا خىتاينىڭ ئامېرىكا بىلەن "شىنجاڭ" دىكى ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىشى، ئامېرىكىنىڭ بۇ ئۆلكىدە ئۆز ھەربىي-سىياسىي تەسىرىنى تىكلىشى شۇنىڭدەك ئوسمان ۋە باشقىلارنى قوللىشىدىن ئەندىشە قىلغان بولۇپ، بۇ ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئامېرىكا باشلىق غەربكە قارشى ئىدىيەسىنىڭ، شۇنىڭدەك غەرب دۈشمەنلىك ئىدىيەسىنىڭ تۈرتكىسىدىن كېلىپ چىققاندى.

مانا شۇنداق بىر قاتار ئەھۋاللار ئاستىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى **1947**-يىلى **9**-ئايدا قارار قوبۇل قىلىپ، مىللىي ئارمىيەنى قوراللاندۇرۇش ۋە پۈتۈن ئۆلكە مىقياسىدا مۇسۇلمانلارنىڭ يەنە داۋاملىق مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتنى قانات يايدۇرۇشىنى قارار قىلدى.[35]

خېلەم خۇدابەردىيېۋ قاتارلىق ئىككىنچى تۈركۈمدىكى سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى مانا شۇنداق ۋەزىيەتتە شەرقىي تۈركىستانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئىككىنچى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن خادىملارنىڭ بىرى سۈپىتىدە غۇلجىغا كېلىپ، بىراقلا ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت تۇرغاندى. شۇنى ئەسكەرتىش مۇمكىنكى، ئىككىنچى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى بىرىنچى قېتىمدىكىدەك ئۇنچە كۆپ خادىم ئەۋەتمىگەن بولۇپ، ئەۋەتىلگەنلەرنىڭ سانى چەكلىك ئىدى.

خېلەم خۇدابەردىيېۋ ئۆز ئەسلىمىسىدە ئۆزىنىڭ **1947**- يىلى، **9**-ئايلاردا باشقا **13** ئوفىتسېر بىلەن بىرگە، ئۆزى پەقەت بىر ئۇيغۇر، قالغانلىرى ئۆزبېكلەر بولۇپ، غۇلجىغا كەلگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ.[36] ئۇ، دەسلەپتە تامامەن ھەربىي ۋەزىپە بىلەن غۇلجىغا كەلگەن بولسا، كېيىن خىزمىتىنى سىياسىي ئىشلارغا ئۆزگەرتكەن. ئۇنداقتا، خېلەم خۇدابەردىيېۋ نېمە سەۋەب ۋە نېمە ۋەزىپە بىلەن كەلدى؟

سىياسىي بيۇرونىڭ قارارى ۋە يېڭىدىن خادىملارنى ئەۋەتىش

يۇقىرىدا بىز تەكىتلەپ ئۆتكەندەك، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غەرب بىلەن بولغان خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلىرىدىكى جىددىيلىكى، شۇنىڭدەك خىتايدىكى كومپارتىيە-گومىنداڭ ئارىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇشقا چېتىشلىق سوۋېت-خىتاي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىرىكلىشىشى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەتلەرنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى سىياسىي بيۇروسى **1947**-يىلى، **10**-سېنتەبىر كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى مىنىستىرلار كېڭىشىنىڭ قارمىقىدىكى ئىقتىسادىي تەتقىقات كومىتېتى، يەنى ئەسلىدىكى ۋە كېيىنكى ئىنفورتماتسىيە كومىتېتىنىڭ شىنجاڭدا مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى جانلاندۇرۇش ۋە پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا ئائىت تەكلىپ لايىھىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، مەخسۇس «شىنجاڭ ھەققىدە» ناملىق قارارنى چىقاردى.[37] بۇنىڭدا مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى، بولۇپمۇ جەنۇبتىكى ۋىلايەتلەردىكى خىتايغا قارشى پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش، مىللىي ئارمىيەنى قوراللاندۇرۇشنى قارار قىلىپ: ئىقتىسادى تەتقىقات كومىتېتىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا كونا رۇس شەكلىدىكى ۋە نېمىس ئولجا قوراللىرىدىن، **9** مىڭ دانە مىلتىق، **70** ئىستانكوۋاي پىلمۇت، **300** يېنىك پىلموت،**40** روتا مىناميوتى، **40** تانكىغا قارشى مىلتىق، **18** مىڭ دانە گرانات، **8** مىليون پاي مىلتىق ئوقى، **15** مىڭ پاي روتا مىناميوت ئوقى، **15** مىڭ پاي تانكىغا قارشى مىلتىق

---

[35]. **Решение Политбюро ЦК ВКП(б) «О Синьцзяне». 10.09.1947 // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 190**

[36]. خېلەم خۇدابەردىيېۋ، زامان ئىزغىرىنلىرىدىن، 2-كىتاب، ئېلان قىلىنمىغان نۇسخا. ئائىلىسى تەمىنلىگەن.

[37]. **Решение Политбюро ЦК ВКП(б) «О Синьцзяне». 10.09.1947 // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 190**

ئوقنى بېرىشنى قارار قىلدى.[38] ئارقىدىن شۇ كۈنى ئىنفورماتسىيە كومىتېتى باشلىقى پ. ۋ. فېدوتوف ۋ. م. مولوتوفقا مەخپىي تېلېگىراما يوللاپ، شىنجاڭدىكى تەشكىلىي سىياسىي خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىشقا، 1944-1946-يىللىرى غۇلجىدا خىزمەت قىلغان گېنېرال يېگناروفنى ۋە ئۇنىڭ ئورۇنباسارلىقىغا پېتىر چبايېفنى تەيىنلەشنى تەشەببۇس قىلدى.[39]

فېدوتوف مولوتوفقا يەنە «غۇلجىدىكى سىياسىي خىزمەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆزبېك مىللىتىدىن بولغان بىر كىشىنى ئاجرىتىش مۇۋاپىقتۇر، ئەگەر سىز تەستىقلىسىڭىز سىزنىڭ يولداش ئوسمان يۇسۇپوف بىلەن ئالاقىلىشىشكە ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇنداق كىشىنى ئاجرىتىش ھەققىدە پۈتۈشۈشكە ئىجازەت بېرىشىڭىزنى سورايمەن» دەيدۇ،[40] ئۇ يەنە 15-20 غىچە بولغان ئالاھىدە خىزمەت خادىمىنى تاللاپ شىنجاڭغا ئەۋەتىشنى، ئۇلارنىڭ يەرلىك كىشىلەرنىڭ قىياپىتىدە مەخپىي قورال-ياراق ئەۋەتىش، ئەۋەتىلگەن قوراللارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى كۆزىتىش ۋە سوۋېت ئاگېنتۇراسى ئارقىلىق غۇلجىلىقلار ئارىسىدىكى ھەر خىل ۋەزىيەتلەرنى ھەل قىلىش تەكلىپلىرى بېرىدۇ.[41]

شۈبھىسىزكى، خېلەم خۇدابەردىيېف ئۆز ئەسلىمىسىدە تەكىتلىگەن ئۆزىنى قوشقاندا 13 ئوكتەبىر دەل ئاشۇ فېدوتوف تىلغا ئالغان 15-20 ئەتراپىدىكى ئوپېراتسىيە خادىملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئوفىتسېرلارنى ئەۋەتىش ئىشىغا ئۆزبېكىستان سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى كومپارتىيەسى بىرىنچى سېكرېتارى ئوسمان يۇسۇپوف مەسئۇل بولغانىدى.

خېلەم خۇدابەردىيېفنىڭ ئەسلىشىچە، ئۇ تاشكەنت رادىئوسىنىڭ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتقىنىغا ئىككى ئاي بولغاندا ئۆزبېكىستان كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىغا چاقىرتىلىدۇ. ئۇنىڭ يېزىشىچە، بۇ سېنتەبىر ئېيى ئىدى. بۇ دەل سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى سىياسىي بيۇروسى قارار قوبۇل قىلغان شۇنىڭدەك فېدوتوفنىڭ مولوتوفقا تېلېگىراممىسى يوللانغان 10- سېنتەبىردىن بىر قانچە كۈن كۆپ ئۆتمەيلا بولغان ئىش ئىدى. ئۇلارنى ھەقىقەتەن، ئوسمان يۇسۇپوف قوبۇل قىلىپ، 5 مىنۇتقا ۋاقىت يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان ۋە «پارتىيە سىلەرگە مۇھىم تاپشۇرۇق بېرىدۇ. بۈگۈن شىنجاڭغا ئاتلىنىسىلەر. قېرىنداش ئۇيغۇر خەلقىگە گومىنداڭ ئىستىبداتىدىن ئازاد بولۇشقا ھەربىي مەسلىھەتچى بولۇپ ياردەم بېرىسىلەر. ئالمۇتادا گېنېرال ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ كوزلوفنىڭ ئىختىيارىغا بارغىنىڭلاردىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىش قىلىسىلەر. ئۇنىڭ بۇيرۇقى - سىلەر ئۈچۈن پارتىيەنىڭ، دۆلەتنىڭ بۇيرۇقى. خەير، ئاق يول!»[42] دەپ تاپشۇرۇق بەرگەن. ئوسمان يۇسۇپوف 13 ئوفىتسېرغا ئېيتقان ئۇلار بۇيرۇقىغا بويسۇنىدىغان ئالمۇتادىكى گېنېرال ۋلادىمىر ستېپانوئىچ كوزلوف، دەل غۇلجىدىكى 1944- 1946-يىللىرى ئارىسىدىكى«2-دوم» نىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ يېگناروف بولۇپ، ئۇ 1946-يىلى،6- ئايدا غۇلجىدىن قايتقاندىن كېيىن تۈركمەنىستان س س ر ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ۋ. س يېگناروف ۋە ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ بىرگە ئىشلىگەن پېتىر ئاندرېيېۋىچ چبايېف بىلەن بىرگە قايتىدىن شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىشلارغا مەسئۇل قىلىنىپ ئالمۇتاغا ئەۋەتىلگەنىدى.

38

. **Решение Политбюро ЦК ВКП(б) «О Синьцзяне». 10.09.1947 // РГАСПИ.**

Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 190

39

. **Телеграмма Федотова Молотову. 10.09.1947 // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 208.**

40

. **РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 208.**

41

. **Телеграмма Федотова Молотову. 10.09.1947 // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 208.**

42

. خېلەم خۇدابەردىيېۋ، زامان ئىزغىرىنلىرىدىن، 2-كىتاب، ئېلان قىلىنمىغان نۇسخا. ئائىلىسى تەمىنلىگەن.

دېمەك، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئىلگىرى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئەۋەتىلگەن گېنېرال يېگناروف، چايىېف ۋە باشقىلارنى قايتىدىن مەسلىھەتچىلىك خىزمەتلىرىگە قايتۇرۇپ كېلىپ، بۇ قېتىم ئەخمەتجان قاسىمى، ئىشاقبېك مۇنونوف رەھبەرلىكىدىكى ھۆكۈمەتكە ۋە مىللىي ئارمىيەگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتىنى باشلىغانىدى. ئۇلار بۇ قېتىم غۇلجىدا تۇرماستىن، ئەكسىچە ئالمۇتا ۋە قورغاستا تۇرۇپ، بارلىق ھەربىي-سىياسىي ئىشلارغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغان. دېمەك، خۇددى ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلى، تارباغاتايدىكى ھەتتا جەنۇبقا ئەۋەتىلگەن مەسلىھەتچى خادىملىرىنىڭ ھەممىسى گېنېرال ۋلادىمىر ستېپانوۋىچقا بويسۇنغان بولسا، بۇ قېتىممۇ خېلەم خۇدابەردىيېفنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سوۋېت ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدى. ئوسمان يۇسۇپوف ئۇلارنىڭ ۋلادىمىر ستېپانوۋىچنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشىنىڭ قەتئىي شەرت ئىكەنلىكىنى جېكىلىگەن.

خېلەم خۇدابەردىيېف ئەنە شۇ ئىككىنچى قېتىملىق بۇ ھەرىكەتتە شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن خادىملارنىڭ بىرى سۈپىتىدە غۇلجىغا كېلىپ، بىراقلا ئىككى يىغا يېقىن ۋاقىت غۇلجىدا تۇردى. خېلەم خۇدابەردىيېف ئۆز ئەسلىمىسىدە ئۆزىنىڭ -1947يىلى، -9ئايلاردا باشقا 13 ئوفىتسېر بىلەن بىرگە، غۇلجىغا كەلگەنلىكىنى، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ 3 4- ئاي، بەزىلىرىنىڭ بىر يىل تۇرۇپ قايتىپ كەتكەنلىكى، ئەمما ئۆزىنىڭ دەسلەپتە تامامەن ھەربىي ۋەزىپە بىلەن كەلگەن بولسا، كېيىن خىزمىتىنى سىياسىي ئىشلارغا ئۆزگەرتكەنلىكىنى ھەم ئۆزىنىڭ ھەربىيدە «مايور ئېلاخۇن» دەپ ئاتالسا، كېيىن « ئېلاخۇن ئەپەندى» دەپ ئاتالغانلىقىنى ئەسلەيدۇ.[43]

ھەربىي مەسلىھەتچىلىكتىن «ئىتتىپاق»نىڭ سىياسىي مەسلىھەتچىلىكىگىچە

خېلەم خۇدابەردىيېفنىڭ 2003-يىلى مۇئەللىپكە سۆزلەپ بېرىشىچە، ئۇ باشتا مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابىغا ئورۇنلىشىپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسىنىڭ مايورى ئۇنۋانى بىلەن ئۆزىگە «ئېلاخۇن» ئىسمىنى قوللىنىپ، باش شتابتا مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى ئىشاقبېك مۇنونوفنىڭ يېنىدا ھەربىي مەسلىھەتچى بولدى. ئارقىدىن غۇلجا ئازاد نىشانلىق پولكىدا، پولك كوماندىرى ئايتۇغان يۇنۇچىنىڭ مەسلىھەتچىسلىك ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدى. ئۇ «شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال ئىسھاقبېك، مۇئاۋىنلىرى پولكوۋنىكلار زۇنۇن تېيىپپف (كېيىن گېنېرال) ئابدۇرېھمجان ھەسەنوف، پولك كوماندىرلىرى مەرغۇپ، ئايتۇغان يۇنۇچى ۋە يەنە قاتار ئوفىتسېرلارنىڭ ناملىرى مېنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىلىك پائالىيىتىمدە ئۇنتۇلماس ئىز قالدۇرغانىدى» دەپ بايان قىلىدۇ.[44]

خېلەم خۇدابەردىنىڭ ئازاد نىشانلىق پولكقا ئەۋەتىلىشىدىكى سەۋەب، بۇ ۋاقىتتا ئالتايدا ئوسمان ئىسلام، ساۋەن –مايتاغ ئەتراپىدا ساۋەن ھاكىمى قالىبېك خىتاينىڭ قوللىشى ۋە ياردىمى بىلەن ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسيان كۆتۈرگەن بولۇپ، مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئازاد نىشانلىق پولك ۋە يېڭىدىن قۇرۇلغان ساۋەن پولكىنى قالىبېك، تاكامان قاتارلىق ئىسيانچىلارنى باستۇرۇشقا سالغانىدى. بۇ ئىككى پولكتا ئايرىم-ئايرىم سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى بەلگىلەنگەن بولۇپ، ساۋەن پولكىغا قازاقلاردىن ئىسلامبېك، ئازاد نىشانلىق پولكقا خېلەم خۇدابەدىيېف ۋە يەنە بىر ئوفىتسېر مەسلىھەتچى بولۇپ، تاكى 1948 -يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يەنىسخەي، مايتاغ قاتارلىق جايلاردا تۇردى. خېلەم خۇدابەردىيېف بۇ ئەھۋاللارنى ئۆز ئەسلىمىسىدىمۇ تىلغا ئالىدۇ. 1947 -يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ يەنە باشقا قىسىملارغىمۇ بىر قىسىم ھەربىي مەسلىھەتچىلەرنى

43. خېلەم خۇدابەردىيېفنىڭ 2003-يىلى، 11-ئايدا تېلېفون زىيارىتى ئارقىلىق سۆزلەپ بەرگەنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەسلىمىسى: خېلەم خۇدابەردىيېۋ، زامان ئىزغىرىنلىرىدىن، 2-كىتاب، ئېلان قىلىنمىغان نۇسخا. ئائىلىسى تەمىنلىگەن.

44. خېلەم خۇدابەردىيېۋ. زامان ئىزغىرىنلىرىدا شۇڭغۇپ (خاتىرەنامە). تاشكەنت .2003-يىلى.بىرىنچى كىتاب. تۈركىستان پولىگراف باسمىخانىسى. 115-بەت.

ئەۋەتكەن بولۇپ، مىللىي ئارمىيە ئارتىللېرىيە دىۋىزىيونى، يەنى زەمبىرەكچىلەر قىسمىنىڭ كوماندىرى پودپولكوۋنىك ئەسئەت تېيىپوفنىڭ خاتىرىلىشىچە، سوۋېت تەرەپ ئۇلارغا سوۋېت ئارمىيەسى زەمبىرەك قىسىملىرىنىڭ ئۈيغۇر ئوفىتسېرى ھەسەنوف قاتارلىقلارنى مەسلىھەتچىلىككە ئەۋەتكەن. ھەسەنوف مىللىي ئارمىيەنىڭ زەمبىرەكچىلەر دىۋىزىيونىنىڭ ھەر خىل زەمبىرەكلەرنى ئىشلىتىش ۋە باشقا جەھەتلەردىكى بىلىملىرىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن مەخسۇس تەربىيەلەش ئېلىپ بارغان.

خېلەم خۇدابەردىيېفنىڭ قەيت قىلىشىچە، **1948**-يىلى، **8**-ئايدا «تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى رەئىس بولغاندىن كېيىن ھەربىي مەسلىھەتچىلىكنىڭ ئورنىغا سىياسىي مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئېلىپ، «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئورگان گېزىتى «ئالغا» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى سەيپىدىن ئېزىزنىڭ مەسلىھەتچى مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلەپ، مىللىي ئىنقىلاب رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، رەھىمجان سابىرھاجى، ئىسھاقبېك مۇنۇنوف، سەيپىدىن ئەزىز، زىيا سەمەدى ۋە باشقىلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلەردە بولغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.

خېلەم خۇدابەردىيېف ئەسلىمىسىدە:«مەن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى بولۇپ، مايور ئۇنۋانى بىلەن 2 يىل ئۇيغۇرلارنىڭ ياش جۇمھۇرىيىتىدە خىزمەت قىلدىم. كېيىنكى بىر يىل غۇلجىدا ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ تەكلىپى بىلەن سىياسىي مەسلىھەتچى بولدۇم. بۇ ئىككى يىل مېنىڭ ھاياتىمدا ئەسىرگە تەڭ قىممەتلىك بولدى. تالانتلىق خەلق رەھبىرى، ئاجايىپ ئىنسان ئەخمەت ئەپەندى قاسىمى قول ئاستىدا ئىشلەش بىر بەخت ئىدى»[45] دەپ يازىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىقىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى مىنىستىرلار كېڭىشى قارمىقىدىكى ئىنفورماتسىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى پ. ۋ. فېدوتوفنىڭ ۋ. م. مولوتوفنىڭ ئالدىغا قويغان بىر ئۆزبېك كىشىنى مەخسۇس تەشكىلىي سىياسىي مەسلىھەتچىلىككە ئەۋەتىش تەكلىپىدىكى ئاشۇ كىشى دەل خېلەم خۇدابەردىيېف ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىشقا بولىدۇ. پ. فېدوتوفنىڭ ئۆزبېك كىشىنى ئەۋەتىش تەكلىپى بېرىشىدىكى سەۋەب تىل نۇقتىسىدىن چىقىش قىلىنغان بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارغا سىياسىي مەسلىھەتچى بولىدىغان كىشىنىڭ ئۆزبېك بولۇشىنى ئويلىشىدىكى سەۋەب، ئۆزبېك-ئۇيغۇر ئىككى مىللەتنىڭ تىل ۋە باشقا ئورتاقلىقلىرىدىن چىقىش قىلىنغانىدى. پ. فېدوتوف بۇنداق كىشىنى ئەۋەتىشنى ئوسمان يۇسۇپوفقا ھاۋالە قىلغان بولۇپ، ئەلۋەتتە ئۇ مەخسۇس شەرقى تۈركىستانغا ئەۋەتىلىدىغان بۇ كىشىلەرنى ئوسمان يۇسۇپوفنىڭ تاللىشى بېكىتىلگەن ئىش ئىدى. ئوسمان يۇسۇپوف دەل سىياسىي بىلىمى يۇقىرى، سوۋېت ئارمىيەسىدە سىياسىي خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان، زىيالىي ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە ژۇرنالىست ھەم ھەربىي جەھەتتە چوڭ لېتىنانت، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خېلەم خۇدابەردىيېفنى دەل فېدوتوفنىڭ تەشەببۇسىدىكى كىشى دەپ قاراپ تاللىغانىدى. ئەنە شۇ سەۋەب ۋە ئەسلى بېكىتىلگەن نىشان بويىچە خېلەم خۇدابەردىيېف ئەينى ۋاقىتتىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك يادروسى بولغان «تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى»غا سىياسىي مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەندى. «شىنجاڭدا تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» **1948** -يىلى، **1**-ئاۋغۇست كۈنى غۇلجا شەھىرىدە چوڭ قۇرۇلتاي ئارقىلىق قۇرۇلۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتى ۋە تەشكىلىي كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى .[46]

---

[45] . خېلەم خۇدابەردىيېۋ. زامان ئىزغىرىنلىرىدا شۇڭغۇپ (خاتىرەنامە). تاشكەنت .**2003**-يىلى.بىرىنچى كىتاب. تۈركىستان پولىگراف باسمىخانىسى. **115**-بەت.

[46] . سەيدۇللا سەيپۇللايېف. شۇ ئەسەر، **165**-بەت

35 كىشى مەركىزىي كومىتېت ئەزالىقىغا، 11 كىشى تەشكىلىي كومىتېت ئەزالىقىغا سايلانغان بولۇپ، سىياسىي ۋە ئاممىۋى «ئىتتىپاق» تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ پروگراممىسى ئوخشاشلا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەكلىپى ۋە قوشۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغانىدى. مەسىلەن،1947-يىلى،10-سېنتەبىر كۈنى سوۋېت پۈتۈن ئىتتىپاقى كوممۇنىستلىرى پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىغا «شىنجاڭدا تىنچلىقنى قوغداش ئىتتىپاقى» نامىدا پۈتۈن ئۆلكە بويىچە ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىدىغان بىر تەشكىلات قۇرۇش مەسىلىسى ھەققىدە مۇسۇلمان رەھبەرلىرىگە تەكلىپ بېرىش پىكرى سۇنۇلغانىدى.[47]

1948-يىلى، 24-ئاپرېل كۈنى پۈتۈن ئىتتىپاق كوممۇنىستلار پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ مەخسۇس قارارىدا «شىنجاڭدا تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ مۇراجىئەتنامىسىنى تەستىقلاش ۋە ئەخمەتجان قاسىمى ھەم ئىسھاقبېك مۇنۇنوفنىڭ بۇ تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىكىنى زىممىسىگە ئېلىشى قارار قىلىنغانىدى[48]. ئۇنىڭ ئالدىدا بولسا سىياسىي بيۇرو مەزكۇر «ئىتتىپاقىنىڭ»«شىنجاڭ خەلقىگە مۇراجىئىتى» ناملىق 12 ماددىلىق مۇراجىئەتنى كۆرۈپ چىققان بولۇپ، مەزكۇر مۇراجىئەتمۇ سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەييارلانغانىدى[49]. مەزكۇر «ئىتتىپاق» تەركىبىگە شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى، خەلق ئىنقىلابى پارتىيەسى قاتارلىقلارنى قوشۇۋېتىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈنمۇ مەخسۇس موسكۋادىن ۋاسىلىيېف فامىلىلىك كىشى غۇلجىغا كېلىپ مۇزاكىرە قىلىپ، ئۇلارغا «خەلق ئىنقىلابى پارتىيەسى» نى «ئىتتىپاق» قا قوشۇۋېتىش تەكلىپىنى بەرگەنىدى.[50]

قىسقىسى، سوۋېت مەخپىي ئارخىپلىرىدىن ئاشكارىلىنىشىچە، يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان مەزكۇر سىياسىي تەشكىلاتقا «شىنجاڭ» ئىسمىنى قوللىنىش ھەم تەشكىلاتنىڭ نامىنى بېكىتىش سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىدىن كەلگەن بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى موسكۋانىڭ بۇ قارارى ۋە پىلانىدىن مۇستەسنا بولالماي، ئاخىرى مەزكۇر نامنى قوبۇل قىلغانىدى. ئاسىم باقىمۇ «خۇنزىرلىق» ناملىق كىتابىدا ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سوۋېت تەرەپنىڭ بېسىمى بىلەن «شىنجاڭ» ئىسمىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمىمۇ ئۆزىنىڭ «يەنە شەرقىي تۈركىستان ئاتالمىسى توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە ۋە باشقا ماقالە-نۇتۇقلىرىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ جۇغراپىيەلىك نام، يەنى ۋەتەننىڭ نامى ئىكەنلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بۇ زېمىندا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەنلىكىنى تەكىتلىگەن. ئۇ مەزكۇر تەشكىلاتقا «شىنجاڭ» نامىنى قوللانسىمۇ، ئەمما خەلقنىڭ قايسى ئىسمىنى قوللىنىش ئۆزىنىڭ ئىختىيارى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتكەن بولۇپ، مەزكۇر تەشكىلات بەربىر خەلق ۋە تەشكىلات ئۆزى تەرىپىدىن قىسقارتىلىپ «ئىتتىپاق» دەپ ئاتالغانىدى.

---

47 РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л.202- 208. (rusiye döletlik ijtimaiy –siyasiy arxipi.fond 17, alahide . papka 162, délo 38, yapraq 202-208 (رۇسىيە دۆلەتلىك ئىجتىمائىي –سىياسىي ئارخىپى.فوند 17، ئالاھىدە پاپكا 162، دېلو 38، ياپراق 202-208))

48 . РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 39. Л. 32-34.(رۇسىيە دۆلەتلىك ئىجتىمائىي-سىياسىي ئارخىپى، فوند17، ئالاھىدە پاپكا 162، دېلو 38، ياپراق 32-34)

49 . РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 39. Л. 43-46

50 سەيدۇللا سەيپۇللايېف، شۇ ئەسەر،121-بەت .

دېمەك، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللىشى ئاستىدا قۇرۇلغان «ئىتتىپاق» نىڭ خىزمەتلىرىگە چوقۇم سوۋېت ئىتتىپاقى بىرەر مەسلىھەتچىنى بېكىتىشى زۆرۈر بولۇپ، شۈبھىسىزكى، خېلەم خۇدابەردىيېفقا دەل مەزكۇر ۋەزىپە يۈكلەنگەنىدى. دېمەك ئۇ «ئالغا» گېزىتىنىڭ مەسلىھەتچى مۇھەررىرى سالاھىيىتى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئەخمەتجان قاسىمى ۋە «ئىتتىپاق» تەشكىلاتىغا مەسلىھەتچىلىك قىلغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى دەسلەپتە «ئالغا »گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى بولغان بولۇپ، خېلەم خۇدابەردىيېف بىۋاستە ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن ئىشلىدى، ئارقىدىن ئەخمەتجان قاسىمى ئالدىراشچىلىق تۈپەيلىدىن باش مۇقەررەرلىكنى سەيپىدىن ئەزىزگە بەرگەندىن كېيىن خېلەم خۇدابەردىيېف سەيپىدىن ئەزىز بىلەن ئىشلىدى.

«ئالغا» گېزىتى «ئىتتىپاق» تەشكىلاتىنىڭ بارلىق سىياسىي يۆنىلىشىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان نەشر ئەپكار ئىدى. خېلەم خۇدابەردىيېف «ئېلاخۇن ئەپەندى» نامى بىلەن «ئالغا» گېزىتىدە ئىشلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ «ئىتتىپاق» تەشكىلاتى، يەنى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ، سىياسىي مەسلىھەتلەرنى بېرىشى تەبىئىي ئىدى. شۇڭا ئۇ «ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ تەكلىپى بىلەن سىياسىي مەسلىھەتچى بولدۇم»، «تالانتلىق رەھبەر، ئاجايىپ ئىنسان ئەخمەت ئەپەندى قاسىمىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەش بەخت»[51] دەپ يازىدۇ.

«ئىتتىپاق» پۈتۈن ئۆلكىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىدىغان سىياسىي تەشكىلاتقا ئايلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ پۈتۈن ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگىنى ئىدى. ھەر قايسى ۋىلايەتلەر ۋە ناھىيەلەردە «ئىتتىپاق» نىڭ يەرلىك تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. مىللىي ئارمىيەدە «ئىتتىپاق» نىڭ ھەربىي كومىتېتى قۇرۇلدى. نەتىجىدە،1948 -يىلى «ئىتتىپاق» نىڭ ئەزالىرى 60 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى ۋە 1950-يىلىغىچە ئەزالىرى 80 مىڭ ئەتراپىدا بولدى.[52]

خېلەم خۇدابەردىيېف يەنە ئىتتىپاقىنىڭ تەشۋىقات-تەرغىبات، ئاخبارات ئىشلىرىغىمۇ يېقىندىن ئارىلاشقان بولۇپ، «ئىتتىپاق»نىڭ بۇ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوف ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئابباسوف بىلەن يېقىن دوست بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[53] . خېلەم خۇدابەردىيېف ئەمەلىيەتتە يەنە «ئالغا»، «ئىنقىلابىي شەرقىي تۈركىستان» گېزىتى قاتارلىق شەرقىي تۈركىستان مەتبۇئاتلىرى بىلەن يېقىندىن ھەمكارلىقتا بولغان. بولۇپمۇ ئەڭ چوڭ «ئىنقىلابىي شەرقىي تۈركىستان» گېزىتى ئەڭ مۇھىمى ئىدى. روشەنكى ئۇ، بۇ مەتبۇئاتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئىدىيەلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقماسلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئاساسىي يۆنىلىش، بىتەمنى ھىمايە قىلىش ۋە تەرغىب قىلىش، دېموكراتىك سىياسەتنى تەرغىب قىلىش ۋە باشقىلارنى يورۇتۇشنى باش نىشان قىلغانىدى.

ھەتتا تارىخچى مۇنىر يېرزىننىڭ خاتىرىلىشىچە، 1949-يىلىنىڭ باشلىرىدا خېلەم خۇدابەردىيېف ئۆزى ئىشلەۋاتقان «ئىنقىلابى شەرقىي تۈركىستان» گېزىتىگە كېلىپ، گېزىتىنىڭ ماكېتىنى يېڭىچە ياساش، يەنى سوۋېت ئىتتىپاقى گېزىتخانىلىرىدىكىگە ئوخشاش قىلىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىپ، باسمىخانا ۋە تەھرىر بۆلۈملىرىدە بىر قانچە كۈنلەپ تۇرغان ۋە بەزى ئۈلگىلەرنى كۆرسەتكەن، ئەمما ئەينى ۋاقىتتىكى گېزىتخانىنىڭ تېخنىكا سەۋىيەسى كەملىكى تۈپەيلىدىن مۇنداق ماكېت ياساشقا ئىمكان بولماي، يەنىلا بۇرۇنقىدەك چىقىرىۋېرىلگەن[54] . بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، خېلەم خۇدابەردىيېف بەش خىل تىلدا چىقىدىغان «ئىنقىلابىي شەرقىي تۈركىستان» گېزىتى ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭ باشلىقى ئۇيغۇر سايرانى بىلەن ئىچكى جەھەتتە زىچ ئالاقىلەردە بولغان بولۇپ، روشەنكى ئۇلارغىمۇ سىياسىي مەسلىھەتلەرنى بەرگەن.

51
. خېلەم خۇدابەردىيېۋ. زامان ئىزغىرىنلىرىدا شۇڭغۇپ (خاتىرەنامە). تاشكەنت .2003-يىلى.بىرىنچى كىتاب. تۈركىستان پولىگراف باسمىخانىسى. 115-بەت.

52 .سەيپىدىن ئەزىز، ئۆمۈر داستانى. 2 توم. 344-بەت .

53 . خېلەم خۇدابەردىيېۋنىڭ 2003-يىلى، 11-ئايدا تېلېفون زىيارىتى ئارقىلىق سۆزلەپ بەرگەنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەسلىمىسى خېلەم خۇدابەردىيېۋ، زامان ئىزغىرىنلىرىدىن، 2-كىتاب، ئېلان قىلىنمىغان نۇسخا. ئائىلىسى تەمىنلىگەن.

54
. مۇنىر يېرزىننىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى، 2020-يىلى، 2-ئاينىڭ 6-كۈنى. مۇنىر يېرزىن 1947-يىلى 9-ئايدىن 1949-يىلى، 12-ئايلارغىچە<< ئىنقىلابىي شەرقىي تۈركىستان>> گېزىتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە مۇخبىر بولۇپ ئىشلىگەنىدى.

ئىككىنچى تۈركۈمدە خېلەم خۇدابەردىيېۋ قاتارلىق مەسلىھەتچىلەرنى ئىلىغا ئەۋەتكەن شۇنىڭدەك گېنېرال يېگناروف، چابايېۋ قاتارلىقلارنى قورغاس ۋە ئالمۇتادا تۇرغۇزۇپ قايتىدىن «شىنجاڭ ئوپېراتسىيەسى» گە يېتەكچىلىك قىلدۇرغان1949-1948-يىللىرى خىتايدىكى كومپارتىيە بىلەن گومىنداڭ ئارىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇشتا كومپارتىيە غەلىبە قازىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن غەرب دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى ئىختىلاپ كۈچىيىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆز ئەتراپىغا سوتسىيالىستىك ئەللەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، غەربكە قارشى كۈچ سېپىنى زورايتىۋاتقان پەيتكە توغرا كەلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ غەلىبە قازىنىشىغا ئىشىنىپ، ئۇنىڭ ئارقىلىق ئۆز سېپىنى كۈچەيتمەكچى بولغانىدى. بۇ نۇقتىدىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھېچقانداق مۇستەقىللىقنى ۋە ياكى ئالىي بىر سىياسىي ھوقۇقنى ئىگە بولۇشىنى قوللىماسلىق، ئەكسىچە، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ بۇ ئۆلكىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشىنى قوللاش سىياسىتى قوللانغانىدى.

1949-يىلى،. 2-ئاينىڭ - 4كۈنى ئاناستاس مىكويان خىتاي كومپارتىيەسى مەركىزى كومىتېتى جايلاشقان شىبەيپو دېگەن جايدا ماۋ زېدوڭ قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ستالىننىڭ مەيدانى ۋە پوزىتسىيەسىنى يەتكۈزگەندە، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شىنجاڭدىن ھېچقانداق تامايى يوقلۇقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى قوللىمايدىغانلىقى بۇ جاينىڭ خىتايغا تەۋە بولۇشى كېرەكلىكى»نى بىلدۈردى.[55]ئۇنىڭدىن كېيىن، 1949-يىلى، 6-ئاينىڭ 18-كۈنى ستالىن ماۋغا يوللىغان تېلېگراممىسىدىمۇ خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ «شىنجاڭنى ئىشغال قىلىشىنى ئارقىغا سوزماسلىقنى»[56] تەكىتلىگەن.

1949-يىلى 6-ئايدا خىتاي كومپارتىيەسى رەھبەرلىرىدىن ليۇ شاۋچى موسكۋانى زىيارەت قىلىپ، ستالىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە، ستالىن خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭنى تېز ئىشغال قىلىشى ۋە ئۆزلىرىنىڭ خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭنى ئىشغال قىلىشىغا قاتناش جەھەتتىن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى، ھەتتا كېرەك بولسا ما بۇفاڭنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ئايروپىلان چىقىرىپ تارمار قىلىشقا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.[57]

سوۋېت ئىتتىپاقى شۇنىڭدىن كېيىن خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ۋەكىلى دېڭ لىچۈننى غۇلجىغا ئەۋەتىپ، ئىنقىلاب رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈشى ئۈچۈن تولۇق ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنىدى.

دېمەك، خېلەم خۇدابەردىيېۋ ئاشۇ ۋاقىتلاردا غۇلجىدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى غۇلجىنى مەركەز قىلغان ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىنىڭ مۇستەقىللىق يولىغا مېڭىشى ۋە پۈتۈن ئۆلكىدە مۇستەقىل ھاكىمىيەت ئورنىتىشىنى قوللىماسلىق ھەتتا ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش سىياسىتى بەلگىلىگەنلىكىدىن خەۋەردار ئىدى. 1947 -يىلى9-ئايدىن باشلاپ قورغاستا ۋە ئالمۇتادا تۇرۇپ، مەخپىي شەكىلدە شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتنى نازارەت قىلىۋاتقان ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ يېگناروف قاتارلىقلارنىڭ بۇ ۋاقىتلاردىكى ۋەزىپىسى تېخىمۇ جىددىيلەشكەن بولۇپ، ئىلىدىكى ھەربىي سىياسىي يۈزلىنىش، خەلقنىڭ پىكىر ھېسسىياتى، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي رەھبەرلىرىنىڭ سىياسىي ئويي پىكىرى ۋە باشقىلارنى بىلىپ تۇرۇشى ھەم بۇلارنى موسكۋاغا يوللىشى زۆرۈر ئىدى.

---

55 Записка А. Микояна в ЦК КПСС. 22.09.1960 // АПРФ. Ф. 45. Оп. 1. Д. 331. Л. 172 .

56 . Телеграмма И. Сталина Мао Цзэдуну. 18.06.1949 // АПРФ. Ф. 45. Оп. 1.
Д. 331. Л. 11 (ستالىننىڭ ماۋ زېدوڭغا تېلېگراممىسى، 1949.6.18. رۇسىيە پرېزىدېنت ئارخىپى. فوند.45، ئالاھىدە پاپكا1.
دېلو331، ياپراق

57 Запись беседы Сталина с делегацией ЦК КПК. 27.06.1949 // АП РФ. Ф. 45. Оп. 1. Д. 329. Л. 5 .

خېلەم خۇدابەردىيېۋ 1945 - 1946-يىللىرى ئارىسىدا مۇھسىن ئابدۇللىن ئەلىخان تۆرە رەھبەرلىكىدىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدە ئەلىخان تۆرىنىڭ يېنىدىكى مەخسۇس مەسلىھەتچىلىك سالاھىيىتى بىلەن بارلىق ئىشلاردىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ، بولۇۋاتقان ھەممە ئىشلار ۋە يۈزلىنىشلارنى گېنېرال يېگناروفقا ۋە شۇ ئارقىلىق يېگناروف موسكۋاغا يوللاپ تۇرغاندەك، بۇ قېتىم خېلەم خۇدابەردىيېفمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتتىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىي مەسلىھەتچى سۈپىتى بىلەن خۇددى ئوسمان يۇسۇپوف ئۇنىڭ گېنېرال يېگناروفنىن بۇيرۇقىغا قەتئىي بويسۇنۇشىنى جېكىلىگىنى بويىچە گېنېرال يېگناروف بىلەن مەخپىي ئالاقىلەردە بولۇشى تەبىئىي ئىدى. خېلەم خۇدابەردىيېۋ كوممۇنىستلار پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ مەخسۇس تاپشۇرۇقىنى ئادا قىلىش مەجبۇرىيىتىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىقى ۋە ئازادلىقىنى ئۈمىد قىلسىمۇ، ئەمما ئۆزىگە بېرىلگەن كۆرسەتمە بويىچە مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب رەھبەرلىرىگە مەسلىھەت بېرىشى تەبىئىي ئىدى.

خاتىمە ئورنىدا

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئىنقىلابىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي-سىياسىي مەسلىھەتچىسى ۋلادىمىر يېگناروف قاتارلىقلار 1949-يىلى، 9-ئايدا ئۆز ۋەزىپىسىنى تاماملاپ بولغان بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ئورنىغا قايتتى .خېلەم خۇدابەردىيېفمۇ تەخمىنەن 1949 -يىلىنىڭ ياز مەزگىلىدە غۇلجىدىن ئايرىلىپ، تاشكەنتتىكى ئۆزىنىڭ ئەسلى خىزمەت ئورنىغا قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ يېزىشىچە، ئۇ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ قازاغا ئۇچرىغانلىق خەۋىرىنى كېيىن ئاڭلىغان، ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇ ئەخمەتجان قاسىمى غۇلجىدا ئايرىلغاندا ئۇ غۇلجىدىن كېتىپ بولغان.

ھەتتا، 1949يىلى 8-ئايلاردا ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال ئىسھاقبېك مۇنونوف قاتارلىقلار سەپەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا، ئىسھاقبېكنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ، مەخسۇس ھەربىي مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان سوۋېت ئىتتىپاقى گېنېرالى، يەنى يەرلىكلەر «ئاقۋاش» دەپ ئاتايدىغان ئالېكساندىر ئىۋانوۋىچمۇ غۇلجىدىن ئايرىلغان.[58] سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1942-يىلىدىن ئېتىبارەن غۇلجىدىكى سوۋېت دوختۇرخانىسىغا دوختۇرلۇق سالاھىيىتى بىلەن ئورۇنلاشتۇرغان، «ئازادلىق تەشكىلاتى»نىڭ پائالىيەتلىرى، ئەلىخان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمى ۋە باشقا رەھبەرلەر بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن، شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىغا باشتىن ئاخىرى ئارىلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ بارلىق ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەخسۇس خادىمى دوختۇر ھاكىم جاپپار يارۇللابېكوفمۇ (1907-1992) ئەڭ ئاخىرىدا 1950-يىلىنىڭ باھارىدا، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ جەسەتلىرى غۇلجىغا دەپنە قىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىنلا ۋەتىنىگە قايتتى.

خېلەم خۇدابەردىيېۋ 1952-يىلى رەسمىي ۋە ئاشكارا يوسۇندا سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە ئۈرۈمچىگە كېلىپ بىر مەزگىل نەشرىيات -ئاخباراتچىلىق ساھەسىگە، جۈملىدىن خەلق نەشرىياتىدا مەسلىھەتچى بولۇپ خىزمەت قىلدى.[59] بۇ ۋاقىتتا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1944- يىلىدىن تارتىپ خادىمى بولغان تۇرسۇن رەخىموفمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە شىنجاڭ كوممۇنىستىك پارتىيە كومىتېتىدا مەسلىھەتچى بولۇپ تۇردى. ھەتتا 1951-، 1954-يىللىرى ئارىسىدا ئىلگىرى غۇلجىدا ئۆزىنى ئىسكەندەر دەپ ئاتىغان دۆلەت بىخەتەرلىك پولكوۋنىكى ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوفمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇلخانىسىدا مۇئاۋىن كونسۇل بولدى. ئەينى ۋاقىتتا غۇلجىدا كونسۇل بولغان دوباشىنمۇ 1956-1959-يىللىرى ئارىسىدا ئۈرۈمچىدە باش كونسۇل بولۇپ تۇردى.

---

58 . مىللىي ئارمىيە مايورى، باش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشلىقى خەمىت كەنجىبايېفنىڭ بايانلىرى، 2013-يىلى، 12-نويابىردىكى تېلېفون سۆھبىتى.

59 .ئەسىر نامايەندىلىرى. توپلىغۇچى يولداش ئازاماتوۋ. ئالمۇتا ،2005-يىلى، روند. 238-بەت-20 .

خېلەم خۇدابەردىيېۋ ۋە باشقا سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ۋە ئورگانلىرى تەرىپىدىن مەسلىھەتچى ياكى ئىنستروكتور دېگەندەك سالاھىيەت بىلەن ئەۋەتىلىشى پۈتۈنلەي موسكۋانىڭ سىياسىي، دۆلەت مەنپەئەتلىرى ئېھتىياجىدىن چىقىش قىلىنغان بولۇپ، گەرچە، بۇ ئۇيغۇرلار ئۆز دۆلىتىنىڭ تاپشۇرغان ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇرسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخى ۋەتىنىنىڭ مىللىي ئازادلىقى، مۇستەقىللىقى ھەم بۇ كۈرەشلەردە قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئىنتايىن سۆيۈنگەن ۋە ئۆزلىرىمۇ ئۇيغۇرلار ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھەسسە قوشۇش يولىنى تۇتقان. ئۇلارنىڭ مىللىي قىزغىنلىقى بىلەن موسكۋانىڭ مەقسەتلىرى ئارىسىدا ھامان زىددىيەت بار ئىدى. بۇ ئۇيغۇرلار پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىقىنىڭ قولغا كېلىشى، مۇستەقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ۋە مەۋجۇت بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان بولۇپ، ئۇلار بۇ ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان. بىراق، موسكۋا ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىقنى باشتا قوللاپ ۋە ياردەم بېرىپ ئاقىۋەتتە ئوخشاشلا ئۆز مەنپەئەتلىرى، سىياسىي پىلان ۋە ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن قۇربان قىلىۋەتتى. بۇ تەرەپ مەزكۇر ئۇيغۇرلاردا ئەبەدىي بىر ئەپسۇسلىنىش ھەتتا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قىلمىشىغا نارازى بولۇش ھېسسىياتىنى پەيدا قىلىش بىلەن ئۇلاردا كېيىنكى ھاياتىدا بار ئىمكانىيەتلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-پەن ۋە باشقا جەھەتلەردىن روناق تېپىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىدىيەسىنى كۈچەيتكەن. خېلەم خۇدابەردىيېۋ ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى بۇ يىللىق ھاياتىدىن ئىنتايىن ھاياجانلانغان، پەخىرلەنگەن ۋە ئۆزى ئۈچۈن ئۇنتۇلماس سەھىپە دەپ بىلگەن. ئۇ 1947-1949-يىللىرىدىكى ئۆزى خىزمەت قىلغان ئىلىدىكى ھۆكۈمەتنى « ياش شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى »، مىللىي ئارمىيەنى «شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسى» دەپ ئاتايدۇ.

ھەتتا خېلەم خۇدابەردىيېفتىن بۇرۇن ئەۋەتىلىپ ھەرەمباغ، ئاقسۇ ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ، مىللىي ئارمىيەنىڭ مۇستەقىل ئاتلىق دىۋىزىيونىنىڭ كوماندىرى بولۇپ، تاكى 1946-يىلى، 6-ئايغىچە خىزمەت قىلغان مىرزىگۇل ناسىروفمۇ پۈتۈن ھاياتى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوردېن ۋە مېداللىرى بىلەن كۆكسىگە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بەرگەن «باتۇرلۇق»، «پىدائىي» قاتارلىق مېداللىرىنى پەخىرلىنىش ئىلىكىدە تەڭ ئېسىپ يۈرگەنىدى.

خېلەم خۇدابەردىيېۋ ئۆزىنىڭ كېيىنكى ھاياتىدا بولۇپمۇ 1960 -1980-يىللىرى ئارىسىدا، خىتاي-سوۋېت دۈشمەنلىك مۇناسىۋەتلىرى كۈچەيگەن دەۋرىدە ئۆزبېكىستان رادىئو-تېلېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، تاشكەنت خارجى رادىئويىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزىگە بەرگەن بۇ ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ھوقۇقلارنى يەنە ئۆز مىللىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈنمۇ پايدىلاندى. ئۇ بۇ ۋاقىتلاردىكى تاشكەنتتىن ئۇيغۇر تىلىدا ئۇيغۇر دىيارىغا ئاڭلىتىلىدىغان ئۇيغۇرچە رادىيو پروگراممىلىرى ئەنە شۇ كىشىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغانىدى. ئۇ يەنە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ئاستىدا ئۆزبېكىستان رادىئو-تېلېۋىزىيە كومىتېتى قارمىقىدا ئۇيغۇر ئانسامبىلىنى قۇرۇپ، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، خالىسقان قادىرووۋا،ئايتۇغان ھەسەن، سۇلتان مەمەتوف ۋە باشقا ئەرتىسلەرنى شۇنىڭدەك ئۇيغۇر مۇقام ئۇستىلىرىنى تاشكەنتكە توپلاپ، ئۇيغۇ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇ، كېيىنكى ھاياتىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر سەنئىتى ۋە 12 مۇقامىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە گۈللەندۇرۇشكە، مىللىي روھىنى ئۇرغۇتۇشقا ھەسسە قوشۇشقا بېغىشلىغانىدى. خېلەم خۇدابەردىيېۋ 2005-يىلى تاشكەنتتە 87 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئەۋەتكەن مەخپىي خادىملار، يەنى مەسلىھەتچىلەر ۋە باشقىلارنىڭ بىر قىسمىلىرىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆزارا يېزىشقان مەكتۇپلىرى ئەنە شۇ مەسلىھەتچىلەردىن ئەلى ئەپەندىنىڭ ئوغلى تەرىپىدىن رەتلىنىپ ئېلان قىلىنغان بولۇپ، ئەلى ئەپەندى، يەنى گابىت مۇزېپوف، ئىسكەندەر، يەنى ئىۋان ئىۋانوف، زاكىر، يەنى پېتىر ساۋىنوف قاتارلىقلارنىڭ ئۆزئارا يېزىشقان خەتلىرىدىكى مەزمۇنلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلار 1960-1970-يىللىرى ئۆزلىرىنىڭ قىلغان ئىشلىرىنىڭ تولۇق بولمىغانلىقى، ئەسلىدە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ

ئاخىرىغىچە مۇستەقىللىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاخىرىغىچە كۈرەش قىلىش كېرەكلىكى، لېكىن ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ھەرىكەتنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويغانلىقى قاتارلىقلاردىن پۇشمان قىلىش ۋە ئەپسۇسلىنىش ھېسسىياتلىرىدا بولغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى << شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھەرىكەتچىلىرى>> دەپ ئاتىشىدۇ.[60]

ئۇلاردا ئەينى ۋاقىتتىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى سېغىنىش ھېسسىياتلىرىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەكتۇپلاردىن ئاشكارىلىنىشىچە، ستالىن ئۆلۈپ، بېرىيا يوقىتىلىپ، خرۇشېف ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن 1960-يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ، يەنى بېرىيا قاتارلىقلارنىڭ قىلغانلىرى<< فىتنە تەۋەككۈلچىلىكى>> دەپ ئەيىبلەنگەن شۇنىڭدەك 2-دومىدىكى گېنېرال يېگناروف، لاگفاك، ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇل يېۋسېيېف ۋە باشقا ئونلىغان گېنېرال ھەم پولكوۋنىكلار بېرىيانىڭ ئادەملىرى سۈپىتىدە جازالاشقا ئۇچراپ، بەزىلىرىنىڭ ئۇنۋان ۋە ئوردېنلىرى تارتىۋېلىنغان. بۇ كىشىلەر باشتىن ئاخىرى قىسىلىش ئىچىدە ئۆتكەن. سوۋېت ھۆكۈمىتىمۇ بۇ جەھەتتە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ھېچ كۆڭۈل بۆلمىگەن. بۇ باشتىن ئاخىرى مەخپىي تۇتۇلغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ 1944-1949-يىللىرى شەرقىي تۈركىستاندا قىلغان ئىشلىرىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىلغانلىرىنى تاكى سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگىچە مەخپىي ساقلاشقا مەجبۇر بولغان. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن مەيلى رۇس، مەيلى ئۇيغۇر ياكى باشقا كىشىلەر بولسۇن ئۇلار تاكى 1990-يىللىرىغىچە ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىشلىرىنى رەسمىي يوسۇندا سۆزلەپ ياكى ماقالە قىلىپ ئېلان قىلىشى مۇمكىن بولمىغانىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇ سىرلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ئۇ دۇنياغا ئېلىپ كەتتى، خالاس.

شۇنى ئەسكەرتىش مۇمكىنكى، 1946-يىلى 6-ئايدا غۇلجىدىكى 2-دومىنىڭ باشلىقى، يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدە تۇرۇشلۇق ئالى ھەربىي-سىياسىي ۋەكىلى ۋلادىمىر ستېپانوۋىچ يېگناروف باشچىلىقىدىكى بارلىق سوۋېت ھەربىي، سىياسىي ۋە باشقا ھەر ساھەگە مەنسۇپ خادىملىرى ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن يېگناروف سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىقىغا ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە 100 نەچچە بەتلىك مەخسۇس دوكلات تەييارلىغان. شۇنىڭدەك 130 دىن ئارتۇق ئادەمنى يۇقىرى خىزمەت كۆرسەتكەن دەپ تىزىملاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرى دۆلەت ئوردېن ۋە مېداللىرىغا تەۋسىيە قىلغان. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىقى دوكلاتنى قىسقارتىشنى ھەم تەقدىرلەيدىغانلارنىڭ سانىنىمۇ قىسقارتىشنى تەلەپ قىلغان.

ئەنە شۇ جەرياندا گېنېرال يېگناروف، گېنېرال ئىۋان پالىنوف ۋە باشقا بىر قانچە كىشى كۆرسەتكەن تۆھپىسىنىڭ زورلۇقى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ ئالىي «قىزىل يۇلتۇز»، «قىزىل بايراق» ئوردېنلىرى بىلەن تەقدىرلەنگەن . قالغان بىر قىسىملىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەقدىرلەنگەن ياكى ئۇنۋانلىرى ئۆستۈرۈلگەن. يېگناروفنىڭ دەرىجىسى ئۆسۈپ، تۈركمەنىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى بولغان.[61] مۇنداق مۇكاپاتلاش 1949-يىلىدىكى ۋەزىپىلەر يەنە بىر قېتىم ئورۇندىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. بىراق، 1953-يىلىدىن كېيىن گېنېرال يېگناروف جازالىنىپ، ئۇنىڭ گېنېراللىق پاگونى ۋە قىزىل بايراق ئوردېنلىرى تارتىۋېلىنغان، يەنە بىر 2-دومىدىكى گېنېرال لاگفاك 1958-يىلى 15 يىللىق قاماقلا ھۆكۈم قىلىنىپ، گېنېراللىق ئۇنۋانى ۋە ئېرىشكەن ئوردېنلىرى بىكار قىلىنغان.

60

. بۇ مەكتۇپلار تۆۋەندىكى كىتابتىن ئورۇن ئالغان. گ،مۇزىپوف، ر. مۇزىپوف. « شىنجاڭدىكى رۇسلار»، 2004-يىلى، رۇسىيە، ئۇگلىچ (رۇسچە).

61

. بۇ مەكتۇپلار تۆۋەندىكى كىتابتىن ئورۇن ئالغان. گ،مۇزىپوف، ر. مۇزىپوف. « شىنجاڭدىكى رۇسلار»، 2004-يىلى، رۇسىيە، ئۇگلىچ (رۇسچە).

گ.مۇزىپوف، ر.مۇزىپوف. گېنېرالنى كىم ئۆلتۈردى؟ 2004-يىلى، رۇسىيە، ئۇگلىچ (رۇسچە)

ئومۇمەن، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، قىرغىز قاتارلىق رەھبىرىي كادىرلىرىنىڭ قىسمەتلىرى 1949-1970-يىللىرى پاجىئەلىك بولغان بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مۇنۇنوف، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، دەلىلقان سۇگۇربايېڧ قاتارلىقلار سىرلىق رەۋىشتە ئۆلگەن بولسا، ئىبراھىم تۇردى، ئەسئەت ئىسھاقوف، مۇھەممەد ئىمىن ئىمىنوف، ئابدۇرېھىم ئەيسا ۋە باشقىلارمۇ ئوخشاشلا سىياسىي بېسىم، زەربە بېرىش ۋە باشقا نامەلۇم سەۋەبلەر بىلەن ھاياتىدىن ئايرىلدى. نۇرغۇن ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار، مىللىي ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىمۇ ئوخشاشلا زەربىگە ئۇچرىدى، چەتئەللەرگە كەتتى ياكى تۈرمىلەرگە سولىنىپ خورلاندى. شۇنىڭغا ئوخشاش سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كېيىنكى قىسمەتلىرىمۇ ئۇلار ئۈچۈن كۆڭۈللۈك بولمىغان، بۇنىڭدىكى ئاساسىي ئامىل ستالىن ۋە بېرىيانىڭ ئۆلۈپ، ھاكىمىيەتنى باشقا گۇرۇپپىلارنىڭ ئىگىلىشى ھەم ستالىن، بېرىيا قاتارلىقلارنىڭ ئىنكار قىلىنىشى ئىدى. قىسقىسى، ئۇلار ئوخشاشلا ئۆز دۆلىتىدىكى سىياسىي ھوقۇق كۈرىشىنىڭ قۇربانلىرىغا ئايلانغانىدى.

شۇنى خۇلاسىلاش مۇمكىنكى، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن ئەۋەتىلگەنلەرگە سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلگەن بۇ تاپشۇرۇقلار ھەر قايسى مەزگىلدە ھەر خىل بولۇپ، سوۋېت خادىملىرى 1944-يىلىدىن 1945-يىلى 10-ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەربىي-سىياسىي، ھاكىمىيەت جەھەتتىن مۇستەھكەملىنىشى، مۇستەقىللىق شوئارلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ماسلاشتۇرۇلغان بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇشنى توختىتىش، شەرقىي تۈركىستان ھاكىمىيىتىنى تىنچلىقتا ئۇندەش ۋە خىتاي بىلەن تىنچلىق ھالىتىگە ئۆتۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. 1947-1949-يىللىرى بولسا ئىلى ھۆكۈمىتىنى ئىچكى جەھەتتە ئوسمان قاتارلىقلارنى باستۇرۇش، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مائارىپ جەھەتتىن كۈچلىنىش، گومىنداڭ بىلەن پەقەت سىياسىي كۈرەش قىلىش، ئەمما قوراللىق ئۇرۇش قىلماسلىق، پۈتۈن ئۆلكە بويىچە مۇستەقىللىق كۈرىشىگە ئاتلانماسلىق يولىغا باشلاش، ئاخىرىدا بولسا خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ بۇ جاينى ئىشغال قىلىشىغا ماسلىشىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. قىسقىسى، ئۇلار موسكۋانىڭ ھەر قايسى مەزگىلدىكى ئۆزگىرىشچان سىياسىي يۆزلىنىشى بويىچە ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلغانىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1944-1946-يىللىرى ئارىسىدا ئەۋەتكەن خادىملىرى ئارىسىدىكى رۇسلار ۋە باشقا مىللەت خادىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ بەرگەن تاپشۇرۇقلىرىنى بەجانىدىل ئورۇندىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە ياردەم بەرسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۆز دۆلىتىنىڭ تاپشۇرغان ۋەزىپىسى ۋە كۆرسەتمىلىرىدىن نېرى كەتمەيدىغان بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا بىر قىسمىلىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئازادلىق ۋە مۇستەقىللىق كۈرىشىگە ھېسداشلىق قىلسىمۇ، ئەمما ئۇلار ھېچقاچان ئۆز دۆلىتىنىڭ كۆرسەتمىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيتتى. ئەلۋەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن نۇرغۇن جەڭچىلەر ۋە ئوفىتسېرلار جەڭ مەيدانلىرىدا پىداكارلىق بىلەن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى ھەم ھەسسە قوشتى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى جەڭدە ئۆلدى ياكى يارىلاندى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نامى ئاتالغان يېگناروف، لاڭفاڭ، ئىۋانوف، ساۋىنوف، چىبايېڧ، پروكوپيۇڭ ھەتتا كېيىنرەك ئەۋەتىلگەن نائۇم ئەيتىنگون ۋە باشقا ئونلىغان رۇس ۋە ياۋروپا مىللىتىدىن كېلىپ چىققان خادىملىرى ئەسلىدىن دۆلەت بىخەتەرلىك ساھەسىنىڭ خادىملىرى بولۇپ، ئۇلار باشتىن ئاخىرى ئۆز دۆلىتىنىڭ كۆرسەتمىسىگە قاتتىق سادىق بولۇپ، ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى ۋە ئازادلىق كۈرەشلىرىنى قۇربان قىلىش، بۇ جاينى قايتىدىن خىتاينىڭ قولىغا قايتۇرۇش پىلانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئاكتىپ ۋەزىپە ئاتقۇردى. ۋەھالەنكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەت خادىملىرىدا بولسا گەرچە ئۇلار ئوخشاشلا سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلاردا ئۆز خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى چىن دىلىدىن قوللاش، بۇنىڭغا ئۆز كۈچىنى قوشۇش خاھىشلىرى بولدى.